

Στο πλαίσιο μιας εκ νέου ανάγνωσης του μαρξικού έργου, η οποία αναδεικνύεται επιτακτική στις αρχές του 21ου αιώνα, δημοσιεύουμε εδώ μεταφρασμένα από το γαλλικό πρωτότυπο τα προσχέδια του Μαρξ για μια απάντηση στην ερώτηση της Ρωσίδας ριζοσπάστριας Βέρας Ζασούλιτς το 1881, εάν οι παραδοσιακές μορφές της αγροτικής κοινότητας στη Ρωσία μπορούν να συμβάλλουν στη συγκρότηση μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας, η έλευση της οποίας μοιάζει να επίκειται. Η μετάφραση συνοδεύεται από περιεκτικό σχολιασμό του πλαισίου καταγραφής τους και του περιεχομένου τους. Η αξία αυτών των μαρξικών παραθέσεων –που δημοσιεύθηκαν για πρώτη φορά το 1925– αναφορικά με τη στάθμιση του ιστορικού παρόντος θα έπρεπε να είναι προφανής σε όποιον τα μελετήσει. Πρόκειται ουσιαστικά για μικρές σπουδές πάνω στο ζήτημα της ιστορικής δυνατότητας αναφορικά με τη χειρφετητική διαμόρφωση του μέλλοντος, λαμβάνοντας υπ’ όψιν τις συνθήκες της κεφαλαιοκρατικής εκμετάλλευσης που καθορίζουν το πεπρωμένο ολόκληρων κοινωνιών.

Προσχέδια για μια απάντηση στην επιστολή
της Βέρας Ι. Ζασούλιτς*
(1881)

[Πρώτο προσχέδιο]

1) Πραγματευόμενος τη γένεση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής λέω ~~πως το μυστικό της είναι~~ ότι αυτή έχει ως βάση «τον ριζικό διαχωρισμό του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής» (σ. 315, στ. 1, γαλλική έκδοση *Le Capital*), και ότι «η βάση της συνολικής αυτής εξέλιξης είναι η απαλλοτρίωση των αγροτών. Επιτελέστηκε με τον πιο ριζικό τρόπο μέχρι τώρα μόνο στην Αγγλία... Αλλά όλες οι άλλες χώρες της Δυτικής Ευρώπης διατρέχουν την ίδια κίνηση» (ό.π., στ. 2).

Έχω λοιπόν περιορίσει ρητά τον «ιστορικά αναπόφευκτο» χαρακτήρα αυτής της κίνησης στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Και γιατί; Συγκρίνετε, παρακαλώ, το κεφ. XXXII, όπου λέγεται:

Η «διαδικασία εξολόθρευσης, η οποία έχει ως αποτέλεσμα τη μετατροπή των ατομικών και κατακερματισμένων μέσων παραγωγής σε κοινωνικά συγκεντρωμένα μέσα παραγωγής, η οποία καθιστά τη νανώδη ιδιοκτησία πολλών στη γιγάντια ιδιοκτησία ολίγων... αυτή η βασανιστική και φοβερή απαλλοτρίωση του εργαζόμενου λαού – αυτή είναι η προέλευση, αυτή είναι η γένεση του κεφαλαίου... Η ατομική ιδιοκτησία, η οποία βασίζεται σε προσωπική εργασία... απωθείται από την κεφαλαιοκρατική ατομική ιδιοκτησία, η οποία θεμελιώνεται στην εκμετάλλευση της εργασίας άλλων, στη μισθωτή εργασία» (σ. 341, στ. 2).

Με αυτό τον τρόπο πραγματοποιείται εδώ σε τελική ανάλυση η μετατροπή μίας μορφής της ατομικής ιδιοκτησίας σε μία άλλη μορφή της ατομικής ιδιοκτησίας (η πορεία της Δύσης). Εφόσον όμως η γη που βρίσκεται στα χέρια των Ρώσων αγροτών δεν υπήρξε ποτέ ατομική ιδιοκτησία τους, πώς μπορεί αυτή η ανάπτυξη να εφαρμοστεί σε αυτούς;

* Μετάφραση: Θανάσης Γκιούρας. Η μετάφραση έγινε από τον τόμο I/25 των *Απάντων* (Marx-Engels-Gesamtausgabe, 1985) λαμβάνοντας επίσης υπ' όψιν την πρώτη δημοσίευση του 1925 (Marx-Engels Archiv, τόμ. 1), της οποίας την επιμέλεια είχε ο Ντάβιντ Ριαζάνοβ. Για την τελική επιστολή του Μαξ βλ. στις Επιστολές. Η αρίθμηση των προσχεδίων είναι εκείνη του Ριαζάνοβ. Οι διαγραμμένες φράσεις έχουν διαγραφεί από τον Μαξ.

2) Από ιστορική σκοπιά, το μοναδικό σοβαρό επιχείρημα που θα μπορούσε να διατυπωθεί υπέρ της *αναπόδραστης διάλυσης* της κοινότητας των Ρώσων αγροτών είναι το εξής: Εάν ανατρέξει κανείς πολύ βαθιά στο παρελθόν, θα βρει παντού στη Δυτική Ευρώπη την κοινή ιδιοκτησία ενός λιγότερο ή περισσότερο αρχαϊκού τύπου· με την κοινωνική πρόοδο έχει εξαφανιστεί παντού. Γιατί θα έπρεπε να ξεφύγει από το ίδιο πεπρωμένο αποκλειστικά στη Ρωσία; Απαντώ: Διότι στη Ρωσία, χάριν μίας μοναδικής σύμπτωσης συνθηκών, η αγροτική κοινότητα [la commune rurale] που υπάρχει σε εθνική κλίμακα, μπορεί να απελευθερωθεί από τα πρωτόγονα χαρακτηριστικά της και να αναπτυχθεί άμεσα ως στοιχείο της συλλογικής παραγωγής σε εθνικό επίπεδο. Ακριβώς λόγω της συγχρονίας της με την κεφαλαιοκρατική παραγωγή μπορεί να οικειοποιηθεί τα *θετικά επιτεύγματα* της χωρίς να υποστεί τις ~~προμερές~~ φοβερές περιπέτειές της. Η Ρωσία δεν ζει απομονωμένη από τον σύγχρονο κόσμο, ακόμη δε λιγότερο είναι η λεία ενός ξένου κατακτητή όπως οι Ανατολικές Ινδίες.

Εάν οι Ρώσοι θαυμαστές του κεφαλαιοκρατικού συστήματος αρνούσαν τη *θεωρητική* δυνατότητα μιας τέτοιας εξέλιξης [évolution], τότε θα τους ρωτούσα το εξής: Υπήρξε η Ρωσία αναγκασμένη να διέλθει από μια *μακρά περίοδο επώασης* της εκμηχανισμένης βιομηχανίας, ούτως ώστε να μπορεί να χρησιμοποιεί μηχανές, ατμόπλοια, σιδηροδρόμους κ.λπ.; Θα ήθελα επίσης να μου εξηγήσουν, πώς τα κατάφεραν να εισαγάγουν στη χώρα τους μεμιάς τον συνολικό μηχανισμό συναλλαγών (τράπεζες, πιστωτικές εταιρείες κ.λπ.), τη διαμόρφωση του οποίου κόστισε στη Δύση αιώνες.

Εάν η αγροτική κοινότητα είχε τεθεί εκ των προτέρων σε ομαλές συνθήκες τη στιγμή της χειραφέτησης των αγροτών, εάν επιπλέον το τεράστιο δημόσιο χρέος, το οποίο στο μεγαλύτερο τμήμα του εξοφλείται εις βάρος των αγροτών και από την τσέπη τους, μαζί με τα άλλα τεράστια ποσά που παρέχονται από το κράτος (πάντα δε εις βάρος και από την τσέπη των αγροτών) στους «νέους πυλώνες της κοινωνίας» οι οποίοι έχουν μεταμορφωθεί σε κεφαλαιοκράτες [είχαν δοθεί υπέρ της κοινότητας] – εάν όλες αυτές οι δαπάνες είχαν εξυπηρετήσει την περαιτέρω ανάπτυξη της αγροτικής κοινότητας, τότε δεν θα ρέμβαζε σήμερα κανείς για το «ιστορικά αναπόφευκτο» του αφανισμού της κοινότητας. Όλοι θα αναγνώριζαν σε αυτήν το στοιχείο της παλιγγενεσίας της ρωσικής κοινωνίας καθώς και ένα στοιχείο ανωτερότητας απέναντι στις χώρες που είναι ακόμη υποδουλωμένες στο κεφαλαιοκρατικό καθεστώς.

~~Η συγχρονία με την κεφαλαιοκρατική παραγωγή δεν ήταν ο μοναδικός παράγοντας που θα μπορούσε να προμηθεύσει τη ρωσική κοινότητα με τα στοιχεία της ανάπτυξης.~~

Μια περαιτέρω ευνοϊκή συνθήκη για τη διατήρηση της ρωσικής κοινότητας (στην πορεία της ανάπτυξης της) είναι όχι μόνο ότι είναι σύγχρονη της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής ~~στις χώρες της Δύσης~~, αλλά ότι έχει επιζήσει της περιόδου εκείνης όπου

αυτό το κοινωνικό σύστημα ήταν ακόμη άθικτο, ενώ αντιθέτως σήμερα αυτό το κοινωνικό σύστημα, τόσο στη δυτική Ευρώπη όσο και στις Ηνωμένες Πολιτείες, βρίσκεται σε αγώνα ενάντια στην επιστήμη, ενάντια στις λαϊκές μάζες και ενάντια στις παραγωγικές δυνάμεις που το ίδιο γεννά, ~~κοντολογίς, έχει μετατραπεί σε μια αρένα κρουαλιών ανταγωνισμών, συγκρούσεων και περιοδικών καταστροφών~~ δείχνει απόμνη και στον πιο τυφλωμένο ότι είναι ένα περιοδικό σύστημα παραγωγής, ~~καταδικασμένο να αφανιστεί μέσα από την επιστροφή της κοινωνίας σε [...].~~ Κοντολογίς, βρίσκει την κεφαλαιοκρατία σε μια κρίση, η οποία θα λήξει μόνο με την κατάργηση της, με την επιστροφή των σύγχρονων κοινωνιών στον «αρχαϊκό» τύπο της κοινοτικής ιδιοκτησίας ή, όπως λέει ένας Αμερικανός συγγραφέας¹ ο οποίος δεν είναι διόλου ύποπτος για επαναστατικές τάσεις και υποστηρίζεται στις εργασίες του από την κυβέρνηση της Ουάσινγκτον, «~~το ανώτερο επίπεδο~~» το «νέο σύστημα», στο οποίο τείνει η σύγχρονη κοινωνία «θα είναι μία αναβίωση (a revival) του αρχαϊκού τύπου κοινωνίας σε μια ανώτερη μορφή (a superior form)». Απλώς δεν θα έπρεπε καμείς να τρομάζει πολύ με τη λέξη «αρχαϊκό».

Τότε όμως, θα ήταν τουλάχιστον αναγκαίο να γνωρίζουμε αυτές τις περιπτώσεις. Αλλά δεν γνωρίζουμε τίποτε επ' αυτού. Με τον ένα ή τον άλλο τρόπο αυτή η κοινότητα κατέπεσε λόγω των ακατάπαυστων εξωτερικών και εσωτερικών πολέμων. Κατά πάσα πιθανότητα είχε ένα βίαιο θάνατο. Όταν οι γερμανικές φυλές κατέκτησαν την Ιταλία, την Ισπανία, τη Γαλατία κ.λπ. η κοινότητα αρχαϊκού τύπου δεν υπήρχε πλέον. Εντούτοις, η *φυσική ικανότητα επιβίωσης* της αποδεικνύεται από δύο δεδομένα. Υπάρχουν ορισμένα διάσπαρτα δείγματα, τα οποία έχουν επιβιώσει σε όλες τις περιπτώσεις του Μεσαίωνα και έχουν διατηρηθεί μέχρι τις ημέρες μας, για παράδειγμα, στην πατρίδα μου, την περιοχή γύρω από το Τρηρ. Σημαντικότερο όμως είναι ότι [η κοινότητα αρχαϊκού τύπου] απέδωσε στην κοινότητα από την οποία υποσκελίστηκε – μια κοινότητα στην οποία ο αγρός έχει γίνει ατομική ιδιοκτησία ενώ τα δάση, οι λειμώνες, τα χερσοτόπια κ.λπ. παραμένουν κοινοτική ιδιοκτησία – τα ιδιάζοντα χαρακτηριστικά της με τόσο σαφή τρόπο, ώστε όταν ο Μάουρερ² ανακάλυψε αυτή την κοινότητα ~~πιο πρόσφατης καταγωγής~~ δευτερογενούς σχηματισμού μπόρεσε να ανακατασκευάσει το αρχαϊκό πρωτότυπο. Χάριν αυτών των χαρακτηριστι-

1. Πρόκειται για τον Lewis Henry Morgan. Ο Μαοξ αναφέρεται στο έργο του *Ancient Society*, 1877.

2. Ο Georg Ludwig von Maurer (1790-1872), Γερμανός συγγραφέας και πολιτικός (υπήρξε αντιβασιλιάς της Ελλάδας επί Όθωνα), είχε συντάξει ορισμένα έργα θεμελιώδη για τον 19ο αιώνα αναφορικά με την ιστορική καταγωγή των πόλεων και των οριοκοιμητιών. Πρβλ. *Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf-, und Stadtverfassung und der öffentlichen Gewalt* (1854), *Geschichte der Markenverfassung in Deutschland* (1856), *Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe, und der Hofverfassung in Deutschland* (1862-1863), *Geschichte der Städteverfassung in Deutschland* (Erlangen, 1869-1875).

κών που προήλθαν από αυτό το πρωτότυπο έγινε η νέα κοινότητα που εισάχθηκε από τους αρχαίους Γερμανούς σε όλες τις κατακτημένες χώρες καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα το μοναδικό καταφύγιο της ελευθερίας και του λαϊκού βίου.

Ενώ μετά την περίοδο του Τάκιτου [περίπου 55-120 μ.Χ.] δεν γνωρίζουμε τίποτε ούτε για το βίο της ~~γερμανικής αγροτικής αρχαϊκής~~ κοινότητας ούτε για τον τρόπο και το χρόνο της εξαφάνισής της, εντούτοις χάρη στην περιγραφή του Ιουλίου Καίσαρα [100-44 π.Χ.] γνωρίζουμε τουλάχιστον την αφητηρία αυτής της διαδικασίας. Την περιόδο του το ~~καλλιεργήσιμο~~ έδαφος αναδιανεμόταν ήδη σε ετήσια βάση, αλλά μεταξύ των *Gentes γενών* και των *φυλών των διάφορων* γερμανικών φυλετικών ομοσπονδιών και όχι ακόμη μεταξύ των μεμονωμένων μελών της κοινότητας. Η ~~καλλιεργητική~~ αγροτική κοινότητα προέκυψε λοιπόν στην αρχαία Γερμανία από έναν πιο αρχαϊκό τύπο, υπήρξε εδώ το προϊόν μιας φυσικής ανάπτυξης, αντί να εισαχθεί εξ ολοκλήρου από την Ασία. Εκεί –στην Ανατολική Ινδία– απαντά διαρκώς ως το *τελευταίο επίπεδο* ή η τελευταία περίοδος του αρχαϊκού σχηματισμού.

Για να κρίνω ~~τόρα~~ τα δυνητικά πεπρωμένα της «~~αγροτικής κοινότητας~~» από μια καθαρά θεωρητική σκοπιά, δηλαδή πάντα υπό την προϋπόθεση κανονικών βιοτικών όρων, θα πρέπει τώρα να αναφέρω ορισμένα ιδιαίζοντα χαρακτηριστικά της, τα οποία διαφοροποιούν την «καλλιεργητική κοινότητα» [commune agricole] από τους πιο αρχαϊκούς τύπους.

Εν πρώτοις όλες οι πρότερες αρχέγονες κοινότητες βασίζονται στη φυσική συγγένεια των μελών τους· καθώς η καλλιεργητική κοινότητα διαρρηγνύει αυτόν τον έντονο αλλά στενό δεσμό μπορεί η ίδια να προσαρμοστεί καλύτερα, να επεκταθεί και να αντέξει στην επαφή με ξένους.

Ακολούθως, η κατοικία και το εξάρτημά της, η αυλή, είναι ήδη ατομική ιδιοκτησία του καλλιεργητή, ενώ ήδη πολύ πριν την ανάδυση της αγροκαλλιεργείας η κοινή κατοικία ήταν ένα από τα υλικά θεμέλια των προηγούμενων κοινοτήτων.

Τέλος, αν και η καλλιεργήσιμη γη παραμένει κοινοτική ιδιοκτησία, αναδιανέμεται με τέτοιο τρόπο περιοδικά μεταξύ των μελών της καλλιεργητικής κοινότητας, ώστε κάθε καλλιεργητής καλλιεργεί με τις δικές του δυνάμεις τα χωράφια που του έχουν ανατεθεί και ιδιοποιείται ατομικά τους καρπούς τους, ενώ στις πιο αρχαϊκές κοινότητες η παραγωγή γινόταν από κοινού και μόνο το προϊόν διανεμόταν. Να σημειωθεί ότι αυτός ο πρωτόγονος τύπος της συλλογικής ή συνεργατικής παραγωγής [production collective ou coopérative] ήταν το αποτέλεσμα της αδυναμίας του μεμονωμένου ατόμου και όχι της κοινωνικοποίησης των μέσων παραγωγής. Είναι εύκολο να καταλάβει κανείς ότι η διαρχία που είναι εγγενής στην «καλλιεργητική κοινότητα» μπορεί να τη γεμίσει με μεγαλύτερη ζωτική δύναμη, διότι από τη μία πλευρά η κοινοτική ιδιοκτησία και όλες οι κοινωνικές σχέσεις που προκύπτουν από αυτήν ενισχύουν το θεμέλιό της, ενώ ταυτόχρονα η ιδιωτική οικία, η επιμερισμένη καλλιέργεια του καλλιεργήσιμου εδάφους και η ιδιωτική ιδιοποίηση των καρπών επιτρέπουν μία

ανάπτυξη της ατομικότητας, η οποία ήταν ασύμβατη με τους όρους των πιο πρωτόγονων κοινοτήτων. Δεν είναι όμως λιγότερο πρόδηλο ότι η ίδια δυαρχία μπορεί με το πέρασμα του χρόνου να γίνει πηγή αποσύνθεσης. Πέρα από όλες τις επιδράσεις ενός εχθρικού περιβάλλοντος, με τρόπο αποσπασματικό για την οικονομική και κοινωνική ισορροπία επιδρούν ήδη η σταδιακή συσσώρευση κινητού πλούτου, η οποία ξεκινά με τον πλούτο σε κτήνη (επιτρέποντας μάλιστα και τον πλούτο σε δουλοπάροικους), ο ολόένα και σημαντικότερος ρόλος των κινητών στοιχείων στη γεωργία, καθώς και ένα πλήθος άλλων συνθηκών που είναι αδιαχώριστες από αυτή τη συσσώρευση, αλλά η παράθεσή τους θα με οδηγούσε εδώ πολύ μακριά, ενώ οδηγούν στη γέννηση μιας σύγκρουσης συμφερόντων εντός της κοινότητας, [μια σύγκρουση] η οποία συνεπιφέρει τη μετατροπή των καλλιεργήσιμων γαιών σε ατομική ιδιοκτησία και κλείνει με την ατομική ιδιοποίηση των δασών, των λειμώνων, των χειρότοπων κ.λπ., οι οποίοι έχουν ήδη γίνει *κοινωνικά εξαρτήματα* της ατομικής ιδιοκτησίας.

Γι' αυτόν τον λόγο η «καλλιεργητική κοινότητα» αποτελεί παντού τον νεότερο τύπο του αρχαϊκού κοινωνικού σχηματισμού, και γι' αυτό εμφανίζεται στην ιστορική ανάπτυξη της αρχαίας και της σύγχρονης Δυτικής Ευρώπης η περίοδος της καλλιεργητικής κοινότητας ως μία μεταβατική περίοδος από την κοινοτική ιδιοκτησία στην ατομική ιδιοκτησία, ως μεταβατική περίοδος από τον πρωτογενή στον δευτερογενή σχηματισμό. Σημαίνει όμως άραγε αυτό ότι η ανάπτυξη της «καλλιεργητικής κοινότητας» πρέπει να διανύσει αυτή την οδό υπό κάθε συνθήκη και σε κάθε ιστορικό περιβάλλον; Επ' ουδενί. Η βασική μορφή της επιτρέπει την εξής εναλλακτική λύση: το εμπειροχόμενο σε αυτή στοιχείο της ατομικής ιδιοκτησίας είτε θα επικρατήσει επί του συλλογικού στοιχείου είτε θα υποταχθεί σ' αυτό. Αυτές οι δύο λύσεις είναι *a priori* δυνατές, αλλά είναι προφανές ότι για καθεμιά προϋπόθεση αποτελεί ένα τελείως άλλο ιστορικό περιβάλλον. Τα πάντα εξαρτώνται από το ιστορικό περιβάλλον στο οποίο βρίσκεται (βλ. σ. 10)

3) Ερχόμενος τώρα στην «καλλιεργητική κοινότητα» της Ρωσίας, θα αγνοήσω προς στιγμή όλες τις αθλιότητες που την καταδυναστεύουν. Θα λάβω υπ' όψιν μόνο τις δυνατότητες για περαιτέρω ανάπτυξη, η οποία επιτρέπεται από τη συγκεκριμένη μορφή της και από το ιστορικό περιβάλλον της.

Η Ρωσία είναι η μοναδική ευρωπαϊκή χώρα στην οποία η «καλλιεργητική κοινότητα» έχει διατηρηθεί μέχρι σήμερα σε εθνικό επίπεδο. Δεν είναι, όπως η Ανατολική Ινδία, η λεία ενός ξένου κατακτητή. Ούτε ζει απομονωμένη από τον σύγχρονο κόσμο. Από τη μία πλευρά, η κοινοτική ιδιοκτησία του εδάφους της επιτρέπει να μετατρέψει άμεσα και σταδιακά την κατακερματισμένη και ατομιστική αγροκαλλιέργεια σε συλλογική καλλιέργεια *την ίδια στιγμή που η συγχρονα της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής στη Δύση, με την οποία έχει σχέσεις τόσο υλικές όσο και πνευματικές* ..., και εξάλλου οι Ρώσοι αγρότες το εφαρμόζουν αυτό στους αδιαίρετους λειμώνες: η φυσιολογική ιδιοσυστασία του ρωσικού εδάφους είναι άκρως πρόσφορη

για την εκμηχανισμένη καλλιέργεια μεγάλης κλίμακας· η οικειότητα του αγρότη με τις σχέσεις του *αρτέλ*³ διευκολύνει γι' αυτόν τη μετάβαση από την κατακερματισμένη στη συνεταιριστική εργασία, και τέλος η ρωσική κοινωνία, η οποία έχει ζήσει για τόσο μεγάλο διάστημα εις βάρος του, τού οφείλει τις αναγκαίες προκαταβολές για μια τέτοια μετάβαση. ~~Θα έπρεπε βεβαίως να ξεκινήσει κανείς θέτοντας την κοινότητα με το υφιστάμενο θεμέλιό της σε ομαλές συνθήκες, διότι ο αγρότης είναι παντού εχθρός των απότομων αλλαγών.~~ Από την άλλη πλευρά, λόγω της *συγχρονίας* με την *κεφαλαιοκρατική* παραγωγή της Δύσης η οποία κυριαρχεί στη διεθνή αγορά, καθίσταται δυνατή για τη Ρωσία η ενσωμάτωση στην κοινότητα όλων εκείνων των θετικών επιτευγμάτων που έχουν δημιουργηθεί από το κεφαλαιοκρατικό σύστημα, χωρίς να χρειαστεί να διέλθει από τον Καυδιανό ζυγό⁴.

Σε περίπτωση που οι υποστηρικτές των «νέων πυλώνων της κοινωνίας» αρνούνταν τη *θεωρητική* δυνατότητα της εξέλιξης της σύγχρονης αγροτικής κοινότητας, τότε θα μπορούσε κανείς να τους ρωτήσει: εάν η Ρωσία αναγκάστηκε, όπως η Δύση, να διέλθει από μια μεγάλη περίοδο επώασης της εκμηχανισμένης βιομηχανίας για να αποκτήσει μηχανές, ατμόπλοια, σιδηροδρόμους κ.λπ. Επίσης θα μπορούσε κανείς να τους ρωτήσει πώς τα κατάφεραν να εισαγάγουν στη χώρα τους μεμιάς τον συνολικό μηχανισμό συναλλαγών (τράπεζες, μετοχικές εταιρείες κ.λπ.), η διαμόρφωση του οποίου ~~σε άλλα μέρη~~ κόστισε αιώνες στη Δύση.

Υπάρχει μια ιδιομορφία της «καλλιεργητικής κοινότητας» στη Ρωσία, η οποία την αποδυναμώνει και είναι επιβλαβής γι' αυτήν από κάθε άποψη. Πρόκειται για την απομόνωσή της, για την ελλιπή σύνδεση μεταξύ του βίου της μίας κοινότητας με εκείνον της άλλης, αυτός ο *τοπικά δεσμευμένος μικρόκοσμος*, τον οποίο δεν απαντά μεν κανείς παντού ως ένα εμμενές χαρακτηριστικό αυτού του τύπου, αλλά παντού όπου συναντάται εγκαθιδρύει έναν περισσότερο ή λιγότερο κεντρικό δεσποτισμό πάνω στην κοινότητα. Η ομοσπονδία των βορειορωσικών πολιτειών αποδεικνύει ότι αυ-

3. Το *αρτέλ* είναι ένας ιδιόρρυθμος ρωσικός παραδοσιακός «θεσμός» και αντιστοιχεί σε ένα συνεργείο που συγκροτείται αυτοβούλως (χωρίς εξωτερική διαταγή ή απόφαση) για την παροχή εργασιών και υπηρεσιών που ωφελούν εν πρώτοις τα αντίστοιχα μέλη, εκ των οποίων το καθένα δεν είναι σε θέση να φέρει εις πέρας μόνο του το αντίστοιχο έργο. Η έννοια προέρχεται από την τουρκοταταρική λέξη *όρτα*, που σημαίνει κοινότητα, και εμφανίζεται για πρώτη φορά σε ρωσικά δημόσια έγγραφα στο δεύτερο ήμισυ του 17ου αιώνα (ορισμένες από τις παλαιότερες ρωσικές ονομασίες είναι *ντρούζινα*, *βατάγκα* και *μπράτινα*, οι οποίες υποδηλώνουν το στοιχείο της αλληλοβοήθειας και της αλληλεγγύης). Το *αρτέλ* συγκροτείται σε προνεωτερικές μορφές οικονομίας και δεν στηρίζεται στην αρχή της ανταλλαγής, αλλά ως επί το πλείστον της αλληλοβοήθειας και της κοινής ευθύνης.

4. Ο χαρακτηρισμός «Καυδιανός ζυγός» (λατ. *Caudinae furculae*) ανατρέχει σε ένα συμβάν του έτους 321 π.Χ. το οποίο περιγράφει ο Ρωμαίος ιστορικός Τίτος Λίβιος. Η *Caudinae furculae* ήταν ένα στενό φαράγγι στην οροσειρά των Απεννίνων, στο οποίο ο ρωμαϊκός στρατός υπέστη συντριπτική ήττα στον πόλεμο ενάντια στους Σαμνίτες.

τή η απομόνωση, οφειλόμενη αρχικά πιθανόν στην απροσμέτρητη έκταση της περιοχής, σταθεροποιήθηκε σε μεγάλο βαθμό από τα χτυπήματα του πολιτικού περρωμένου που αναγκάστηκε να υποστεί η Ρωσία από την περίοδο της μογγολικής εισβολής. Σήμερα αποτελεί ένα εμπόδιο το οποίο θα μπορούσε να παραμεριστεί με μεγάλη ευκολία. Θα έπρεπε κανείς απλώς να αντικαταστήσει το *вопoстb*⁵, που είναι ένας κυβερνητικός θεσμός, με μια συνέλευση αγροτών, την οποία θα εξέλεγαν οι ίδιες οι κοινότητες και η οποία θα λειτουργούσε ως το οικονομικό και διοικητικό όργανο των συμφερόντων τους.

Από ιστορική σκοπιά πρόκειται για ευνοϊκότατη συνθήκη αναφορικά με τη διατήρηση της «καλλιεργητικής κοινότητας» καθοδόν προς την περαιτέρω ανάπτυξη της, ότι δεν είναι απλώς σύγχρονη με τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής της Δύσης ~~ούτως ώστε~~, και συνεπώς ότι μπορεί να ιδιοποιηθεί τα αποτελέσματά του χωρίς να χρειάζεται να υποταχθεί στο *modus operandi* [τρόπο λειτουργίας] του, αλλά και ότι έχει επιζήσει από την περίοδο όπου το κεφαλαιοκρατικό σύστημα ήταν ακόμη ανέγγιχτο, ενώ αντιθέτως, τώρα, τόσο στη δυτική Ευρώπη όσο και στις Ηνωμένες Πολιτείες, βρίσκεται μπλεγμένο σε αγώνα και με τις εργαζόμενες μάζες, με την επιστήμη, αλλά και με τις παραγωγικές δυνάμεις που το ίδιο έχει γεννήσει – κοντολογίς, βιώνει μια κρίση η οποία θα λήξει με τον παραμερισμό του και με την επιστροφή των σύγχρονων κοινωνιών σε μια ανώτερη μορφή του «αρχαϊκού» τύπου της συλλογικής ιδιοκτησίας και της συλλογικής παραγωγής.

Είναι αυτονόητο ότι η εξέλιξη της κοινότητας πραγματοποιείται σταδιακά και ότι το πρώτο βήμα θα έπρεπε να είναι η τοποθέτησή της σε ομαλούς όρους *στην παρούσα βάση της*.

Μιλώντας θεωρητικά, η ρωσική «αγροτική κοινότητα» μπορεί να διατηρήσει το έδαφός της, αναπτύσσοντας τη βάση της, την κοινοτική ιδιοκτησία της γης, και εμφανίζοντας την αρχή της ατομικής ιδιοκτησίας την οποία επίσης υπονοεί· μπορεί να αποβεί ένα *άμεσο αφετηριακό σημείο* για το οικονομικό σύστημα προς το οποίο τείνει η σύγχρονη κοινωνία· μπορεί να ξεκινήσει ένα νέο κεφάλαιο χωρίς να αρχίσει με την αυτοκτονία της· μπορεί να δρέψει τους καρπούς με τους οποίους η κεφαλαιοκρατική παραγωγή εμπλούτισε την ανθρωπότητα, χωρίς να διέλθει από το κεφαλαιοκρατικό καθεστώς, ένα καθεστώς το οποίο αναφορικά με τη δυνατή *διάρκειά* του, λίγο μετρά σε σχέση με το βίο της κοινωνίας. Αλλά είναι απαραίτητο να κατέλθουμε από την καθαρή θεωρία στη ρωσική πραγματικότητα.

3) Για να απαλλοτριώσει κανείς τους αγρότες δεν χρειάζεται να τους καταδιώξει από τα χωράφια τους, όπως έχει συμβεί στην Αγγλία και αλλού· ούτε και χρειάζεται να καταργήσει την κοινοτική ιδιοκτησία με ένα σονακζίο. Πηγαίνετε απλά και πάρτε από τους αγρότες το προϊόν της γεωργικής εργασίας τους πάνω από ένα συ-

5. Βολόστ, η διοικητική περιφέρεια.

γκεκριμένο μέτρο και τότε δεν θα τα καταφέρετε, με όλους τους χωροφύλακες και με όλο το στρατό σας, να τους δεσμεύσετε στα χωράφια τους! Στα τελευταία έτη της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας οι δέκαρχοι της επαρχίας, όχι αγρότες αλλά γαιοκτήμονες, έφευγαν από τα σπίτια τους, εγκατέλειπαν τα χωράφια τους, πουλούσαν μάλιστα τον εαυτό τους ως δούλο, και όλα αυτά για να απελευθερωθούν από μια ιδιοκτησία η οποία είχε καταλήξει να είναι μία επίσημη πρόφαση για την ανελέητη και άσπλαχνη καταπίεσή τους.

Μετά τη λεγόμενη χειραφέτηση των αγροτών η ρωσική κοινότητα τέθηκε από το κράτος σε ανώμαλες οικονομικές συνθήκες, και από την περίοδο εκείνη το κράτος δεν έχει πάψει να την καταπιέζει με τη βοήθεια των κοινωνικών δυνάμεων που είναι συγκεντρωμένες στα χέρια του. Αποδυναμωμένη από τις δημοσιονομικές απαιτήσεις, δεν μπορούσε να αντισταθεί στο να γίνει αντικείμενο εκμετάλλευσης από το εμπόριο, τη γαιοκτησία και την τοκογλυφία. Αυτή η έξωθεν καταπίεση αποδέσμευσε εντός της κοινότητας την ήδη υπάρχουσα σύγκρουση συμφερόντων και ανέπτυξε γοργά τα σπέρματα της αποσύνθεσής της. Αλλά αυτή δεν είναι όλη η ιστορία. ~~Ε~~~~ς~~ ~~β~~~~α~~~~ρ~~~~ο~~~~ς~~, ~~κ~~~~α~~~~ι~~ ~~α~~~~π~~~~ό~~ ~~τ~~~~η~~~~ν~~ ~~τ~~~~σ~~~~έ~~~~π~~~~η~~ ~~τ~~~~ω~~~~ν~~ ~~α~~~~γ~~~~ρ~~~~ο~~~~τ~~~~ώ~~~~ν~~ ~~τ~~~~ο~~ ~~κ~~~~ρ~~~~ά~~~~τ~~~~ο~~~~ς~~ ~~κ~~~~α~~~~λ~~~~λ~~~~ι~~~~έ~~~~ρ~~~~η~~~~σ~~~~ε~~ ~~ε~~~~ν~~ ~~ε~~~~ί~~~~δ~~~~ει~~ ~~θ~~~~ε~~~~ρ~~~~μ~~~~ο~~~~κ~~~~η~~~~π~~~~ί~~~~ο~~~~υ~~ ~~ε~~~~κ~~~~ε~~~~ί~~~~ν~~~~ο~~~~υ~~ ~~τ~~~~ι~~~~ς~~ ~~π~~~~α~~~~ρ~~~~α~~~~φ~~~~υ~~~~ά~~~~δ~~~~ε~~~~ς~~ ~~τ~~~~ο~~ ~~κ~~~~ε~~~~φ~~~~α~~~~λ~~~~α~~~~ι~~~~ο~~~~κ~~~~ρ~~~~α~~~~τ~~~~ι~~~~κ~~~~ο~~~~ύ~~ ~~σ~~~~υ~~~~σ~~~~τ~~~~ή~~~~μ~~~~α~~~~τ~~~~ο~~~~ς~~, ~~ο~~~~ι~~ ~~ο~~~~π~~~~ο~~~~ί~~~~ο~~~~ι~~ ~~μ~~~~π~~~~ο~~~~ρ~~~~ο~~~~ύ~~~~ν~~ ~~ν~~~~α~~ ~~ε~~~~ν~~~~γ~~~~λ~~~~ι~~~~α~~~~μ~~~~α~~~~τ~~~~ι~~~~σ~~~~τ~~~~ο~~~~ύ~~~~ν~~ ~~μ~~~~ε~~ ~~τ~~~~η~~ ~~μ~~~~ε~~~~γ~~~~α~~~~λ~~~~ύ~~~~τ~~~~η~~~~ρ~~~~η~~ ~~ε~~~~υ~~~~κ~~~~ο~~~~λ~~~~ί~~~~α~~, [δηλαδή] ~~χ~~~~ρ~~~~η~~~~μ~~~~α~~~~τ~~~~ι~~~~σ~~~~τ~~~~ή~~~~ρ~~~~ι~~~~ο~~, ~~κ~~~~ε~~~~ρ~~~~δ~~~~ο~~~~σ~~~~κ~~~~ο~~~~π~~~~ί~~~~α~~, ~~τ~~~~ρ~~~~ά~~~~π~~~~ε~~~~ξ~~~~ε~~~~ς~~, ~~μ~~~~ε~~~~τ~~~~ο~~~~χ~~~~ι~~~~κ~~~~ί~~~~ε~~~~ς~~ ~~ε~~~~τ~~~~α~~~~ι~~~~ρ~~~~ί~~~~ε~~~~ς~~ ~~κ~~~~α~~~~ι~~ ~~σ~~~~ι~~~~δ~~~~η~~~~ρ~~~~ο~~~~δ~~~~ρ~~~~ό~~~~μ~~~~ο~~~~υ~~~~ς~~, ~~κ~~~~α~~~~λ~~~~ύ~~~~π~~~~τ~~~~ο~~~~ν~~~~τ~~~~α~~~~ς~~ ~~τ~~~~α~~ ~~ε~~~~λ~~~~λ~~~~ε~~~~ί~~~~μ~~~~μ~~~~α~~~~τ~~~~ά~~ ~~τ~~~~ο~~~~υ~~~~ς~~ ~~ε~~~~ν~~~~ώ~~ ~~α~~~~φ~~~~ή~~~~ν~~~~η~~~~ι~~~~ν~~~~α~~ ~~τ~~~~α~~ ~~κ~~~~έ~~~~ρ~~~~δ~~~~η~~~~τ~~~~ο~~~~υ~~~~ς~~ ~~ν~~~~α~~ ~~ε~~~~ι~~~~σ~~~~π~~~~ρ~~~~ά~~~~τ~~~~τ~~~~ο~~~~ν~~~~τ~~~~α~~~~ι~~~~ν~~~~α~~ ~~α~~~~π~~~~ό~~ ~~τ~~~~ο~~~~υ~~~~ς~~ ~~ε~~~~π~~~~ι~~~~χ~~~~ε~~~~ι~~~~ρ~~~~η~~~~μ~~~~α~~~~τ~~~~ι~~~~ς~~ ~~τ~~~~ο~~~~υ~~~~ς~~ ~~κ~~~~λ~~~~π~~~~τ~~~~α~~, ~~κ~~~~λ~~~~π~~~~τ~~~~α~~. ~~Ε~~~~ι~~~~ς~~ ~~β~~~~α~~~~ρ~~~~ο~~~~ς~~, ~~κ~~~~α~~~~ι~~ ~~α~~~~π~~~~ό~~ ~~τ~~~~η~~~~ν~~ ~~τ~~~~σ~~~~έ~~~~π~~~~η~~ ~~τ~~~~ω~~~~ν~~ ~~α~~~~γ~~~~ρ~~~~ο~~~~τ~~~~ώ~~~~ν~~ ~~τ~~~~ο~~ ~~κ~~~~ρ~~~~ά~~~~τ~~~~ο~~~~ς~~ ~~έ~~~~δ~~~~ω~~~~σ~~~~ε~~ ~~ε~~~~ν~~~~ά~~ ~~χ~~~~έ~~~~ρ~~~~ι~~ ~~α~~~~ν~~~~έ~~~~θ~~~~ρ~~~~ε~~~~ψ~~~~ε~~ ~~ε~~~~ν~~ ~~ε~~~~ί~~~~δ~~~~ει~~ ~~θ~~~~ε~~~~ρ~~~~μ~~~~ο~~~~κ~~~~η~~~~π~~~~ί~~~~ο~~~~υ~~ ~~ε~~~~κ~~~~ε~~~~ί~~~~ν~~~~ο~~~~υ~~ ~~τ~~~~ο~~~~υ~~ ~~ς~~ ~~κ~~~~λ~~~~ά~~~~δ~~~~ο~~~~υ~~~~ς~~ ~~τ~~~~ο~~ ~~κ~~~~ε~~~~φ~~~~α~~~~λ~~~~α~~~~ι~~~~ο~~~~κ~~~~ρ~~~~α~~~~τ~~~~ι~~~~κ~~~~ο~~~~ύ~~ ~~σ~~~~υ~~~~σ~~~~τ~~~~ή~~~~μ~~~~α~~~~τ~~~~ο~~~~ς~~ ~~τ~~~~η~~~~ς~~ ~~Δ~~~~ύ~~~~σ~~~~η~~~~ς~~ ~~ο~~~~ι~~ ~~ο~~~~π~~~~ο~~~~ί~~~~ο~~~~ι~~, ~~χ~~~~ω~~~~ρ~~~~ί~~~~ς~~ ~~ν~~~~α~~ ~~α~~~~ν~~~~α~~~~π~~~~τ~~~~ύ~~~~σ~~~~σ~~~~ο~~~~ν~~ ~~μ~~~~ε~~ ~~κ~~~~ά~~~~π~~~~ο~~~~ι~~~~ο~~ ~~τ~~~~ρ~~~~ό~~~~π~~~~ο~~ ~~τ~~~~ι~~~~ς~~ ~~π~~~~α~~~~ρ~~~~α~~~~γ~~~~ω~~~~γ~~~~ι~~~~κ~~~~ί~~~~ε~~~~ς~~ ~~δ~~~~υ~~~~ν~~~~ά~~~~μ~~~~ει~~~~ς~~ ~~τ~~~~η~~~~ς~~ ~~γ~~~~ε~~~~ω~~~~ρ~~~~γ~~~~ί~~~~α~~~~ς~~ ~~ε~~~~ί~~~~ν~~~~αι~~ ~~ο~~~~ι~~ ~~κ~~~~α~~~~τ~~~~α~~~~λ~~~~λ~~~~ή~~~~λ~~~~ο~~~~τ~~~~ε~~~~ρ~~~~ο~~~~ι~~ ~~γ~~~~ι~~~~α~~ ~~ν~~~~α~~ ~~δ~~~~ι~~~~ε~~~~υ~~~~κ~~~~ο~~~~λ~~~~ύ~~~~ν~~~~ο~~~~ν~~ ~~κ~~~~α~~~~ι~~ ~~ν~~~~α~~ ~~ε~~~~π~~~~ι~~~~τ~~~~α~~~~χ~~~~ύ~~~~ν~~~~ο~~~~ν~~ ~~τ~~~~η~~~~ν~~ ~~κ~~~~λ~~~~ο~~~~π~~~~ή~~ ~~τ~~~~ω~~~~ν~~ ~~κ~~~~α~~~~ρ~~~~π~~~~ώ~~~~ν~~ ~~τ~~~~η~~~~ς~~ ~~α~~~~π~~~~ό~~ ~~τ~~~~ο~~~~υ~~~~ς~~ ~~μ~~~~η~~ ~~π~~~~α~~~~ρ~~~~α~~~~γ~~~~ω~~~~γ~~~~ι~~~~κ~~~~ο~~~~ύ~~~~ς~~ ~~μ~~~~ε~~~~σ~~~~ά~~~~ζ~~~~ο~~~~ν~~~~τ~~~~ε~~~~ς~~. ~~Μ~~~~ε~~ ~~τ~~~~ο~~~~ν~~ ~~τ~~~~ρ~~~~ό~~~~π~~~~ο~~ ~~α~~~~υ~~~~τό~~ ~~έ~~~~χ~~~~ει~~ ~~σ~~~~υ~~~~μ~~~~β~~~~ά~~~~λ~~~~ει~~ ~~σ~~~~τ~~~~ο~~~~ν~~ ~~π~~~~λ~~~~ο~~~~υ~~~~τ~~~~ι~~~~σ~~~~μ~~~~ό~~ ~~ε~~~~ν~~~~ό~~~~ς~~ ~~ν~~~~έ~~~~ο~~~~υ~~ ~~κ~~~~ε~~~~φ~~~~α~~~~λ~~~~α~~~~ι~~~~ο~~~~κ~~~~ρ~~~~α~~~~τ~~~~ι~~~~κ~~~~ο~~~~ύ~~ ~~π~~~~α~~~~ρ~~~~ά~~~~σ~~~~ι~~~~τ~~~~ο~~~~υ~~, ~~τ~~~~ο~~ ~~ο~~~~π~~~~ο~~~~ί~~~~ο~~ ~~α~~~~π~~~~ο~~~~μ~~~~υ~~~~ζ~~~~ά~~ ~~α~~~~π~~~~ό~~ ~~τ~~~~η~~~~ν~~ ~~ο~~~~ύ~~~~τ~~~~ω~~~~ς~~ ~~ή~~ ~~ά~~~~λ~~~~λ~~~~ω~~~~ς~~ ~~α~~~~π~~~~ο~~~~δ~~~~υ~~~~ν~~~~α~~~~μ~~~~ω~~~~μ~~~~έ~~~~ν~~~~η~~ ~~«~~~~α~~~~γ~~~~ρ~~~~ο~~~~τ~~~~ι~~~~κ~~~~ή~~ ~~κ~~~~ο~~~~ι~~~~ν~~~~ό~~~~τ~~~~η~~~~τ~~~~α~~~~»~~ ~~τ~~~~η~~~~ν~~ ~~τ~~~~ε~~~~λ~~~~ε~~~~υ~~~~τ~~~~α~~~~ί~~~~α~~ ~~σ~~~~τ~~~~α~~~~γ~~~~ό~~~~ν~~~~α~~ ~~α~~~~ί~~~~μ~~~~α~~~~τ~~~~ο~~~~ς~~.

... Κοντολογίς, το κράτος ~~α~~~~ν~~~~α~~~~μ~~~~ε~~~~ί~~~~χ~~~~θ~~~~η~~~~κ~~~~ε~~ ~~ω~~~~ς~~ ~~μ~~~~ε~~~~σ~~~~ο~~~~λ~~~~α~~~~β~~~~η~~~~τ~~~~ί~~~~κ~~~~η~~~~ς~~ ~~π~~~~α~~~~ρ~~~~έ~~~~ι~~~~χ~~~~ε~~ ~~τ~~~~η~~~~ν~~ ~~υ~~~~π~~~~ο~~~~σ~~~~τ~~~~ή~~~~ρ~~~~ι~~~~ξ~~~~ή~~ ~~τ~~~~ο~~~~υ~~ ~~σ~~~~ε~~ ~~μ~~~~ια~~ ~~ε~~~~σ~~~~π~~~~ε~~~~υ~~~~σ~~~~μ~~~~έ~~~~ν~~~~η~~ ~~α~~~~ν~~~~ά~~~~π~~~~τ~~~~υ~~~~ξ~~~~η~~ ~~ε~~~~κ~~~~εί~~~~ν~~~~ω~~~~ν~~ ~~τ~~~~ω~~~~ν~~ ~~τ~~~~ε~~~~χ~~~~ν~~~~ι~~~~κ~~~~ώ~~~~ν~~ ~~κ~~~~α~~~~ι~~ ~~ο~~~~ικ~~~~ο~~~~ν~~~~ο~~~~μ~~~~ι~~~~κ~~~~ώ~~~~ν~~ ~~μ~~~~έ~~~~σ~~~~ω~~~~ν~~ ~~π~~~~ο~~~~υ~~ ~~ή~~~~τ~~~~α~~~~ν~~ ~~τ~~~~α~~ ~~κ~~~~α~~~~τ~~~~α~~~~λ~~~~λ~~~~ή~~~~λ~~~~ο~~~~τ~~~~ε~~~~ρ~~~~α~~ ~~γ~~~~ι~~~~α~~ ~~ν~~~~α~~ ~~δ~~~~ι~~~~ε~~~~υ~~~~κ~~~~ο~~~~λ~~~~ύ~~~~ν~~~~ο~~~~ν~~ ~~κ~~~~α~~~~ι~~ ~~ν~~~~α~~ ~~ε~~~~π~~~~ι~~~~τ~~~~α~~~~χ~~~~ύ~~~~ν~~~~ο~~~~ν~~ ~~τ~~~~η~~~~ν~~ ~~ε~~~~κ~~~~μ~~~~ε~~~~τ~~~~ά~~~~λ~~~~λ~~~~ε~~~~υ~~~~σ~~~~η~~ ~~τ~~~~ο~~~~υ~~ ~~α~~~~γ~~~~ρ~~~~ό~~~~τ~~~~η~~, ~~δ~~~~η~~~~λ~~~~α~~~~δ~~~~ή~~ ~~τ~~~~η~~~~ς~~ ~~μ~~~~ε~~~~γ~~~~α~~~~λ~~~~ύ~~~~τ~~~~η~~~~ρ~~~~η~~~~ς~~ ~~π~~~~α~~~~ρ~~~~α~~~~γ~~~~ω~~~~γ~~~~ι~~~~κ~~~~ί~~~~ε~~~~ς~~ ~~δ~~~~ύ~~~~ν~~~~α~~~~μ~~~~η~~~~ς~~ ~~τ~~~~η~~~~ς~~ ~~Ρ~~~~ω~~~~σ~~~~ί~~~~α~~~~ς~~, ~~κ~~~~α~~~~ι~~ ~~γ~~~~ι~~~~α~~ ~~ν~~~~α~~ ~~π~~~~λ~~~~ο~~~~υ~~~~τ~~~~ί~~~~σ~~~~ο~~~~ν~~ ~~τ~~~~ο~~~~υ~~~~ς~~ ~~«~~~~ν~~~~έ~~~~ο~~~~υ~~~~ς~~ ~~π~~~~υ~~~~λ~~~~ώ~~~~ν~~~~ε~~~~ς~~ ~~τ~~~~η~~~~ς~~ ~~κ~~~~ο~~~~ι~~~~ν~~~~ω~~~~ν~~~~ί~~~~α~~~~ς~~~~»~~.

~~Μ~~~~π~~~~ο~~~~ρ~~~~έ~~~~ι~~ ~~κ~~~~α~~~~ν~~~~είς~~ ~~μ~~~~ε~~ ~~μ~~~~ια~~ ~~μ~~~~α~~~~τ~~~~ιά~~ ~~ν~~~~α~~ ~~δ~~~~ει~~ ~~τ~~~~ο~~ ~~σ~~~~υ~~~~ν~~~~δ~~~~υ~~~~α~~~~σ~~~~μ~~~~ό~~ ~~α~~~~υ~~~~τ~~~~ώ~~~~ν~~ ~~τ~~~~ω~~~~ν~~ ~~ε~~~~χ~~~~θ~~~~ρ~~~~ι~~~~κ~~~~ώ~~~~ν~~ ~~δ~~~~υ~~~~ν~~~~ά~~~~μ~~~~ει~~~~ω~~~~ν~~ ~~ο~~~~ι~~ ~~ο~~~~π~~~~ο~~~~ί~~~~ο~~~~ι~~ ~~ε~~~~υ~~~~ν~~~~ο~~~~ο~~~~ύ~~~~ν~~ ~~κ~~~~α~~~~ι~~ ~~ε~~~~π~~~~ι~~~~σ~~~~π~~~~ε~~~~ύ~~~~δ~~~~ο~~~~ν~~ ~~τ~~~~η~~~~ν~~ ~~ε~~~~κ~~~~μ~~~~ε~~~~τ~~~~ά~~~~λ~~~~λ~~~~ε~~~~υ~~~~σ~~~~η~~ ~~τ~~~~ω~~~~ν~~ ~~α~~~~γ~~~~ρ~~~~ο~~~~τ~~~~ώ~~~~ν~~, ~~τ~~~~η~~~~ς~~ ~~μ~~~~ε~~~~γ~~~~α~~~~λ~~~~ύ~~~~τ~~~~η~~~~ρ~~~~η~~~~ς~~ ~~π~~~~α~~~~ρ~~~~α~~~~γ~~~~ω~~~~γ~~~~ι~~~~κ~~~~ί~~~~ε~~~~ς~~ ~~δ~~~~ύ~~~~ν~~~~α~~~~μ~~~~η~~~~ς~~ ~~τ~~~~η~~~~ς~~ ~~Ρ~~~~ω~~~~σ~~~~ί~~~~α~~~~ς~~.

~~Μ~~~~π~~~~ο~~~~ρ~~~~έ~~~~ι~~ ~~κ~~~~α~~~~ν~~~~είς~~ ~~ν~~~~α~~ ~~δ~~~~ει~~ ~~μ~~~~ε~~ ~~μ~~~~ια~~ ~~μ~~~~α~~~~τ~~~~ιά~~ ~~ό~~~~τι~~, ~~ε~~~~άν~~ ~~δ~~~~εν~~ ~~υ~~~~π~~~~ά~~~~ρ~~~~ξ~~~~ει~~ ~~ι~~~~σ~~~~χ~~~~ρ~~~~η~~~~ή~~ ~~α~~~~ν~~~~τ~~~~ί~~~~σ~~~~τ~~~~α~~~~σ~~~~η~~, ~~α~~~~υ~~~~τό~~~~ς~~ ~~ο~~~~σ~~~~υ~~~~ν~~~~δ~~~~υ~~~~α~~~~σ~~~~μ~~~~ό~~~~ς~~ ~~τ~~~~ω~~~~ν~~ ~~ε~~~~χ~~~~θ~~~~ρ~~~~ι~~~~κ~~~~ώ~~~~ν~~ ~~δ~~~~υ~~~~ν~~~~ά~~~~μ~~~~ει~~~~ω~~~~ν~~ ~~θ~~~~α~~ ~~π~~~~ρ~~~~ο~~~~κ~~~~α~~~~λ~~~~έ~~~~σ~~~~ει~~ ~~α~~~~ν~~~~α~~~~π~~~~ό~~~~φ~~~~ε~~~~ρ~~~~ν~~~~ι~~~~κ~~~~α~~ ~~τ~~~~η~~~~ν~~ ~~κ~~~~α~~~~τ~~~~α~~~~σ~~~~τ~~~~ρ~~~~ο~~~~φ~~~~ή~~ ~~τ~~~~η~~~~ς~~ ~~κ~~~~ο~~~~ι~~~~ν~~~~ό~~~~τ~~~~η~~~~τ~~~~α~~~~ς~~ ~~μ~~~~έ~~~~σ~~~~α~~ ~~α~~~~π~~~~ό~~ ~~τ~~~~η~~~~ν~~ ~~α~~~~π~~~~λή~~ ~~δ~~~~υ~~~~ν~~~~α~~~~μ~~~~ι~~~~κ~~~~ή~~ ~~τ~~~~ω~~~~ν~~ ~~π~~~~ρ~~~~α~~~~γ~~~~μ~~~~ά~~~~τ~~~~ω~~~~ν~~.

Αυτή η συνεπίδραση καταστροφικών επιρροών, εφόσον δεν συντριφτεί από μια ισχυρή αντίπαλη κίνηση, θα πρέπει φυσικά να οδηγήσει στην πτώση της αγροτικής κοινότητας.

Ερωτάται όμως: Γιατί συνωμοτούν εν γνώσει τους όλες αυτές οι ομάδες συμφερόντων (συμπεριλαμβανομένων των μεγάλων βιομηχανιών οι οποίες βρίσκονται υπό την αιγίδα του κράτους) οι οποίες με την παρούσα κατάσταση της αγροτικής κοινότητας επωφελούνται τόσο πολύ, για να σκοτώσουν την κότα που τους κάνει τα χρυσά αυγά; Ακριβώς διότι νιώθουν ότι «αυτή η παρούσα κατάσταση» δεν μπορεί πλέον να διατηρηθεί, ότι κατά συνέπεια η παρούσα μέθοδος εκμετάλλευσης της αγροτικής κοινότητας ~~δεν είναι ούτε υποστηρίξιμη~~ δεν είναι πλέον της μόδας. Η αθλιότητα του καλλιεργητή έχει ήδη μεταδοθεί στη γη, η οποία γίνεται άκαρπη. Οι καλές σοδειές ~~τις οποίες μερικές φορές γεννούν από τη γη οι ευνοϊκές καιρικές συνθήκες~~ αντισταθμίζονται από λιμούς. Αντί να εξάγει δημητριακά, η Ρωσία είναι αναγκασμένη να τα εισάγει. Ο μέσος όρος των τελευταίων δέκα ετών δεν αποκάλυψε μόνο μια στάσιμη αλλά μάλιστα μια οπισθοδρομική γεωργική παραγωγή. Εντέλει η Ρωσία είναι για πρώτη φορά αναγκασμένη να εισάγει, αντί να εξάγει, δημητριακά. Δεν υπάρχει πλέον χρόνος για χάσιμο. Πρέπει να τεθεί ένα τέλος σε αυτό το θέμα. Θα πρέπει να ανασυγκροτήσει κανείς τη λιγότερο ή περισσότερο εύπορη μειοψηφία των αγροτών σε μια αγροτική μεσαία τάξη και να μετατρέψει την πλειονότητά τους σε κοινούς προλετάριους ~~σε μισθωτούς εργάτες~~. Για το σκοπό αυτό, οι υποστηρικτές των «νέων πυλώνων της κοινωνίας» χαρακτηρίζουν τις πληγές που οι ίδιοι έχουν προκαλέσει στην κοινότητα φυσικά συμπτώματα της γεροντικής αδυναμίας της.

Εάν παραβλέψει κανείς την αθλιότητα η οποία προς το παρόν βαραίνει τη ρωσική κοινότητα χωριού, και εξετάσει μόνο τη μορφή της συγκρότησης και το ιστορικό περιβάλλον της, είναι με την πρώτη ματιά προφανές ότι ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της, η κοινοτική ιδιοκτησία του εδάφους, αποτελεί το φυσικό θεμέλιο για τη συλλογική παραγωγή και ιδιοποίηση. Επιπλέον, η εξοικείωση του Ρώσου αγρότη με τις σχέσεις του αρτέλ θα του διευκόλυνε τη μετάβαση από την επιμερισμένη στη συλλογική διαχείριση, την οποία [εξάλλου] εφαρμόζει ήδη σε συγκεκριμένο βαθμό στους αδιαίρετους λειμώνες, στις αρδευτικές και σε άλλες εργασίες γενικού συμφέροντος. Για να μπορέσει όμως η συλλογική εργασία να αντικαταστήσει την επιμερισμένη διαχείριση –την πηγή της ιδιωτικής ιδιοποίησης– στην καθαυτό αγροκαλλιέργεια, δύο πράγματα είναι αναγκαία: η οικονομική ανάγκη για μια τέτοια μετατροπή και οι υλικές προϋποθέσεις για την εφαρμογή της.

Αναφορικά με την οικονομική ανάγκη, θα γινόταν αμέσως αισθητή στην «αγροτική κοινότητα» από τη στιγμή που αυτή θα είχε τεθεί σε ομαλές συνθήκες, δηλαδή από τη στιγμή που θα απομακρύνονταν τα βάρη που της έχουν τεθεί και το έδαφος που καλλιεργείται από την ίδια θα είχε αποκτήσει κανονική έκταση. Έχει παρέλθει η περίοδος όπου η ρωσική γεωργία χρειαζόταν μόνο το έδαφος [αφενός] και τον μι-

προκαλλιεργητή [αφετέρου] που ήταν εξοπλισμένος με περισσότερο ή λιγότερο πρωτόγονα εργαλεία ~~και η αποδοτικότητα του εδάφους~~... Η περίοδος δε αυτή έχει παρέρθει ταχύτερα, καθώς η καταπίεση του αγρότη εξαντλεί το χωράφι του και το καθιστά άγονο. Χρειάζεται τώρα τη συνεταιριστική εργασία που είναι οργανωμένη σε μεγάλη κλίμακα. Άλλωστε, ο αγρότης που δεν διαθέτει τα στοιχειώδη μέσα για την καλλιέργεια 2 ή 3 ντεσιατίνων θα ήταν τάχα σε καλύτερη θέση με ένα δεκαπλάσιο αριθμό ντεσιατίνων⁶:

Από πού όμως να λάβει κανείς τον εξοπλισμό, το λίπασμα, τις αγρονομικές μεθόδους κ.λπ., όλα τα μέσα που είναι απαραίτητα για τη συλλογική εργασία; Εδώ ακριβώς βασίζεται η μεγάλη ανωτερότητα της ρωσικής «αγροτικής κοινότητας» πάνω από τις αρχαϊκές κοινότητες του ίδιου τύπου. Είναι η μοναδική που επιβίωσε στην Ευρώπη σε μεγάλο, εθνικό επίπεδο. Βρίσκεται συνεπώς σε ένα ιστορικό περιβάλλον, όπου η συγχρονία με την κεφαλαιοκρατική παραγωγή της παρέχει όλες τις προϋποθέσεις για τη συλλογική εργασία. Μπορεί να ιδιοποιηθεί όλα τα θετικά επιτεύγματα που έχουν δημιουργηθεί από το κεφαλαιοκρατικό σύστημα χωρίς να χρειάζεται να διέλθει από τον Καυδιανό ζυγό. Η φυσιολογική ιδιοσυστασία του ρωσικού εδάφους είναι ιδιαίτερα πρόσφορη για μια αγροκαλλιέργεια που ασκείται με τη βοήθεια μηχανών, που είναι οργανωμένη σε μεγάλη κλίμακα ~~και στα χέρια~~ και βασίζεται σε συνεταιριστική εργασία. Όσον αφορά τα αρχικά κόστη εγκατάστασης – κόστη πνευματικά και υλικά –, η ρωσική κοινωνία τα οφείλει στην «αγροτική κοινότητα», εις βάρος της οποίας έχει επί μακρόν ζήσει και στην οποία πρέπει να αναζητήσει το «στοιχείο της αναγέννησής» της.

Η καλύτερη απόδειξη ότι η ανάπτυξη της «αγροτικής κοινότητας» αντιστοιχεί στην ιστορική πορεία της εποχής μας είναι η ολέθρια κρίση η οποία διέππει την κεφαλαιοκρατική παραγωγή στις ευρωπαϊκές και αμερικανικές χώρες, στις οποίες είχε απολαύσει τη μεγαλύτερη άνοδο, μια κρίση η οποία θα λήξει με την κατάργηση της κεφαλαιοκρατίας [και] με την επιστροφή της σύγχρονης κοινωνίας σε μια ανώτερη μορφή του αρχαιότερου τύπου – της συλλογικής παραγωγής και ιδιοποίησης.

Μια και τόσες πολλές διαφορετικές ομάδες συμφερόντων, και ιδιαίτερα εκείνες των «νέων πυλώνων της κοινωνίας» οι οποίοι θεμελιώθηκαν υπό την καλοπροαίρετη κυριαρχία του Αλεξάνδρου Β', επωφελούνται σε τέτοιο βαθμό από την *παρούσα κατάσταση* της «αγροτικής κοινότητας», γιατί συνωμοτούν εν γνώσει τους για να προκαλέσουν το θάνατό της; Γιατί χαρακτηρίζουν οι υποστηρικτές τους τις πληγές που οι ίδιοι έχουν προκαλέσει ως ακαταμάχητες αποδείξεις της φυσικής αστάθειάς της; Γιατί θέλουν να σφάξουν την κότα με τα χρυσά αυγά;

Απλώς διότι τα οικονομικά δεδομένα, η ανάλυση των οποίων θα μας πήγαινε εδώ μακριά, έχουν αποκαλύψει το μυστικό ότι *η παρούσα κατάσταση της κοινότητας δεν*

6. Η ντεσιατίνα είναι μονάδα μέτρησης επιφάνειας και αντιστοιχεί περίπου σε δέκα στρέμματα.

μπορεί πλέον να διατηρηθεί, και ότι ήδη μέσα από την αναγκαστική πορεία των πραγμάτων σύντομα δεν θα είναι πλέον της μόδας ο υφιστάμενος τρόπος εκμετάλλευσης των λαϊκών μαζών. Είναι αναγκαίο λοιπόν κάτι νέο, και αυτό το νέο που υποδηλώνεται μέσα από τις πλέον διαφορετικές μορφές καταλήγει διαρκώς στο εξής: κατάργηση της κοινοτικής ιδιοκτησίας, ανασυγκρότηση της λιγότερο ή περισσότερο εύπορης μειοψηφίας των αγροτών ως αγροτική μεσαία τάξη και μετατροπή της μεγάλης πλειονότητας των αγροτών σε κοινούς προλετάριους [prolétaires sans phrase].

~~Δεν μπορεί κανείς να κρύψει από τον εαυτό του ότι~~ Από τη μία πλευρά η «αγροτική κοινότητα» έχει ήδη φτάσει μέχρι το χείλος της καταστροφής, και από την άλλη πλευρά παραμονεύει μία ισχυρή ομάδα συνωμοτών για να της δώσει τη χαριστική βολή. Για να σωθεί η ρωσική κοινότητα είναι αναγκαία η ρωσική επανάσταση. Άλλωστε, οι πολιτικοί και κοινωνικοί εξουσιαστές κάνουν ό,τι καλύτερο μπορούν, για να προετοιμάσουν τις μάζες για μια τέτοια καταστροφή.

Η δε ιστορική κατάσταση της ρωσικής «αγροτικής κοινότητας» δεν έχει όμοιά της! ~~Ως μοναδική στην Ευρώπη δεν διατηρήθηκε απλώς με τη μορφή ερειπίων, όπως εκείνες οι σπάνιες και αξιοθαύμαστες μικρογραφίες, εκείνα τα υπολείμματα του αρχαϊκού τύπου, όπως τα απαντούσε κανείς μέχρι πρόσφατα στη Δύση, αλλά επεκτάθηκε ως οινεί κυρίαρχη μορφή του λαϊκού βίου και πάνω σε μια τεράστια αυτοκρατορία. Ενώ με την κοινοτική ιδιοκτησία του εδάφους κατέχει το φυσικό θεμέλιο για τη συλλογική ιδιοποίηση, το ιστορικό περιβάλλον, η συγχρονία με την κεφαλαιοκρατική παραγωγή, της προσφέρει όλους τους έτοιμους όρους της από κοινού εργασίας σε μεγάλη κλίμακα. Είναι συνεπώς σε θέση να ιδιοποιηθεί τα θετικά επιτεύγματα του κεφαλαιοκρατικού συστήματος χωρίς να χρειάζεται να διέλθει από τον Κουδριανό ξυγμό του. Μπορεί να αντικαταστήσει την κατακερατωσμένη αγροκαλλιέργεια με μια καλλιέργεια μεγάλων επιφανειών που θα λειτουργεί με μηχανές, κάτι για το οποίο σχεδόν προκαλεί η φυσιολογική ιδιοσυστασία του ρωσικού εδάφους. Μπορεί λοιπόν να γίνει η άμεση αφετηρία του οικονομικού συστήματος προς το οποίο τείνει η σύγχρονη κοινωνία, και να ξεκινήσει ένα νέο βίο χωρίς να καταστραφεί η ίδια. Αντιθέτως, θα έπρεπε κανείς να ξεκινήσει τοποθετώντας τη σε ομαλή θέση...~~

Απέναντί της όμως ορθώνεται η γαιοκτησία, η οποία κρατά στα χέρια της σχεδόν το ήμισυ του εδάφους, και μάλιστα το καλύτερο τμήμα, χωρίς καν να μιλήσουμε για τα κρατικά κτήματα. Ακριβώς γι' αυτό το λόγο συναρμόζεται η διατήρηση της «αγροτικής κοινότητας» στην περαιτέρω εξέλιξή της με τη γενικότερη κίνηση της ρωσικής κοινωνίας, η παλιγγενεσία της οποίας μόνο με αυτό το τμήμα μπορεί να εξαγοραστεί.

~~Ακόμη και από~~ Αλλά κι από καθαρά οικονομική σκοπιά η Ρωσία μπορεί να εξέλθει από το αδιέξοδο⁷ στο οποίο βρίσκεται η γεωργία της μόνο μέσα από την ανάπτυξη

7. Η λέξη «αδιέξοδο» αποτελεί πρόταση του Ριαζάνοβ, με την οποία συμφωνούν και οι επιμελητές των MEGA, καθώς σε αυτό το σημείο το χειρόγραφο είναι δυσανάγνωστο.

της αγροτικής κοινότητας' θα επρόκειτο για μια μάταιη προσπάθεια εάν ήθελε να ξεφύγει διαμέσου της εισαγωγής της αγγλικής κεφαλαιοκρατικής αγρομισθωτικής σχέσης, καθώς το σύνολο όλοι οι γεωργικοί όροι της χώρας αντίκεινται σε κάτι τέτοιο.

Έτσι, μόνο μια γενική εξέγερση μπορεί να σπάσει την απομόνωση της «αγροτικής κοινότητας», την έλλειψη επαφής μεταξύ του βίου μιας κοινότητας με εκείνους των άλλων, κοινολογία, τον τοπικά δεσμευμένο μικροβουτισμό της ύπαρξής της, η οποία απαγορεύει κάθε ιστορική πρωτοβουλία.

Κατεχόμενος από τη θεωρία στην πραγματικότητα, κανείς δεν μπορεί να αποκηρύξει το γεγονός ότι η ρωσική κοινότητα αντιμετωπίζει σήμερα μια συνωμοσία ισχυρών δυνάμεων και συμφερόντων. Το κράτος όχι μόνο την έχει υπαγάγει σε ακατάπαυστη επιμέταλλευση, αλλά έχει επίσης προωθήσει, εις βάρος των χωρικών, την εγκατάσταση ενός ιδιαίτερου τμήματος του κεφαλαιοκρατικού συστήματος — χρηματιστήριο, τράπεζα, σιδηρόδρομοι, εμπόριο...

Για να μπορέσει να αναπτυχθεί κανείς θα πρέπει προπάντων να ζει, και δεν αποτελεί μυστικό για κανέναν ότι προς το παρόν ο βίος της «αγροτικής κοινότητας» απειλείται⁸.

Εκτός από κάθε δράση ενός εχθρικού περιβάλλοντος, η βαθμιαία ανάπτυξη, η αύξηση της κινητής περιουσίας που δεν ανήκει στην κοινότητα αλλά στα ατομικά μέλη της, όπως για παράδειγμα τα κτήνη, και δεν θα πρέπει να ξεχνάμε τα κτηνά αγαθά στα χέρια των επιμέρους μελών, όπως ο πλούτος σε κτήνη, αλλά μερικές φορές ακόμη και σε δουλοπάροικους ή δούλους... Ο όλο και πιο τονωμένος ρόλος που παίζει το κτητό στοιχείο στην αγροτική οικονομία, μια τέτοια συσσώρευση μπορεί μόνο να χρησιμεύσει στη διάλυση... Εκτός από την αντίδραση κάθε άλλου επιβλαβούς στοιχείου, ενός εχθρικού περιβάλλοντος, η βαθμιαία ανάπτυξη της περιουσίας στα χέρια επιμέρους οικογενειών, για παράδειγμα ο πλούτος τους σε κτήνη, και ορισμένες φορές ακόμη και σε δούλους ή δουλοπάροικους, αυτή η ιδιωτική συσσώρευση είναι μακροπρόθεσμα από μόνη της ικανή να επιδράσει αποσασθρωτικά στην πρωτόγονη οικονομική και κοινωνική ισότητα, και να προωθήσει στην ίδια την καρδιά της κοινότητας μια σύγκρουση συμφερόντων η οποία διαρρηγνύει την κοινοτική ιδιοκτησία, πρώτα των καλλιεργήσιμων γαιών και τέλος των δρυμών, των λειμώνων, των χειρότοπων κ.λπ., αφού τα έχει ήδη μετατρέψει σε κοινοτικά εξαρτήματα της ατομικής ιδιοκτησίας.

4) Η ιστορία της παρακμής των αρχέγονων κοινοτήτων μένει ακόμη να γραφτεί (θα διέπραττε κανείς σφάλμα εάν ήθελε να τις αντιμετωπίσει αδιαφοροποίητα' ακριβώς όπως και στους γεωλογικούς σχηματισμούς υπάρχουν και στους ιστορικούς σχηματισμούς ολόκληρες σειρές πρωτογενών, δευτερογενών, τριτογενών κ.λπ. τύπων). Μέχρι τώρα αυτό που έχει επιτευχθεί είναι απλώς κάποιες ισχνές σκιαγραφίες. Σε κάθε περίπτωση όμως η έρευνα έχει προχωρήσει αρκετά, ώστε να μπορεί να

8. Το υπόλοιπο τμήμα του χειρογράφου δύσκολα ανασυγκροτείται.

επιβεβαιώσει: α) ότι η ικανότητα επιβίωσης των αρχέγονων κοινοτήτων ήταν ασύγκριτα μεγαλύτερη από εκείνη των σημιτικών, ελληνικών, ρωμαϊκών κ.λπ. κοινωνιών και a fortiori [κατά πολύ περισσότερο] από εκείνη των σύγχρονων κεφαλαιοκρατικών κοινωνιών· β) ότι οι αιτίες της παρακμής τους προέρχονται από τις οικονομικές συνθήκες οι οποίες τις εμπόδισαν να υπερβούν ένα συγκεκριμένο επίπεδο ανάπτυξης, σε ιστορικά δε περιβάλλοντα τα οποία δεν συμπίπτουν διόλου με το ιστορικό περιβάλλον της σημερινής ρωσικής αγροτικής κοινότητας.

~~Θεωρημένοι αστοί συγγραφείς, κυρίως αγγλικής καταγωγής, όπως, για παράδειγμα, ο σερ Χένρυ Μέν, επιδιώκουν πάνω από όλα να επιδείξουν την ανωτερότητα και να εξυμνήσουν την κοινωνία του κεφαλαιοκρατικού συστήματος. Άνθρωποι ερωτευμένοι με αυτό το σύστημα, ανίκανοι να καταλάβουν [...]~~

Κατά την ανάγνωση των ιστοριών των αρχέγονων κοινοτήτων οι οποίες έχουν γραφτεί από αστούς πρέπει κανείς να είναι καχύποπτος. Δεν διστάζουν ~~μπροστά σε τίποτε~~ ούτε καν μπροστά σε παραχαράξεις. Ο σερ Χένρυ Μέν, για παράδειγμα, ο οποίος ήταν ένθερμος συνεργάτης της αγγλικής κυβέρνησης στην από πλευράς της βίαιη καταστροφή των ινδικών κοινοτήτων, μας διαβεβαιώνει υποκριτικά ότι όλες οι ευγενείς προσπάθειες της κυβέρνησης να διατηρήσει αυτές τις κοινότητες προσέκρουσαν στην αυθόρμητη βία των οικονομικών νόμων!

5) ~~Γνωρίζετε πολύ καλά ότι σήμερα η ίδια η ύπαρξη της ρωσικής κοινότητας απειλείται από μια συνωμοσία ισχυρών συμφερόντων. Υπερφορτωμένη από κρατικές απαιτήσεις εισφορών, υποκείμενη σε δόλια επιμέταλλευση από τους επιδράμοντες κεφαλαιοκράτες, εμπόρους κ.λπ. και από τους «ιδιοκτήτες» του εδάφους, υπονομεύεται επίσης από τους τοκογλύφους του χωριού και από τη σύγκρουση συμφερόντων που έχει ξεσπάσει στο κέντρο της, η οποία προκαλείται από την κατάσταση στην οποία έχει πεθεί.~~

Για να απαλλοτριώσει κανείς τους αγρότες δεν χρειάζεται να τους καταδιώξει από τα χωράφια τους, όπως έχει συμβεί στην Αγγλία και αλλού· ούτε και χρειάζεται να καταργήσει την κοινοτική ιδιοκτησία με ουνιάξιο. Αντιθέτως: Πηγαίνετε απλά και πάρτε από τους αγρότες το προϊόν της γεωργικής εργασίας τους πάνω από ένα συγκεκριμένο μέτρο και τότε δεν θα τα καταφέρετε, με όλους τους χωροφύλακες και με όλο το στρατό σας, να τους δεσμεύσετε στα χωράφια τους! Στα τελευταία έτη της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας οι δέκαρχοι της επαρχίας –μεγάλοι γαιοκτήμονες– έφηναν από τα σπίτια τους, εγκατέλειπαν τα χωράφια τους, πουλούσαν μάλιστα τον εαυτό τους ως δούλο, και όλα αυτά για να απελευθερωθούν από μια ιδιοκτησία η οποία είχε καταλήξει να είναι επίσημη πρόφαση για την ανελέητη και άσπλαχνη καταπίεσή τους. Την ίδια περίοδο που η κοινότητα αιμορραγεί και βασανίζεται, όπου η γη της καθίσταται άκαρπη και απομυξίζεται, οι κονδυλογλείφτες λακέδες των «νέων πυλώνων της κοινωνίας» χαρακτηρίζουν ειρωνικά τις πληγές που οι ίδιοι έχουν επιφέρει ως συμπτώματα της φυσικής αδυναμίας της, υποστηρίζοντας ότι θα πεθά-

νει από φυσικό θάνατο και ότι θα ήταν καλό να συντομεύσει κανείς το ρόγχο της. Δεν πρόκειται εδώ πλέον για ένα πρόβλημα που πρέπει να λυθεί· πρόκειται απλώς για έναν εχθρό που πρέπει να συντριβεί. Δεν είναι συνεπώς πλέον ένα θεωρητικό πρόβλημα· είναι ένα ζήτημα που πρέπει να λυθεί, είναι ένας εχθρός που πρέπει να καταπολεμηθεί. Για να σωθεί η ρωσική κοινότητα, είναι αναγκαία η ρωσική επανάσταση. Εξάλλου, η ρωσική κυβέρνηση και οι «νέοι πυλώνες της κοινωνίας» κάνουν ό,τι καλύτερο μπορούν, για να προετοιμάσουν τις μάζες για μια τέτοια καταστροφή. Εάν η επανάσταση πραγματοποιηθεί την κατάλληλη στιγμή, εάν συγκεντρώσει όλες τις δυνάμεις της ~~εάν το νοήμον τμήμα της ρωσικής κοινωνίας, εάν η ρωσική διανοήση συγκεντρώσει όλες τις δυνάμεις της χώρας~~ για να διασφαλίσει την ελεύθερη ανάπτυξη της αγροτικής κοινότητας, αυτή η τελευταία θα αναδειχθεί σύντομα σαν ένα στοιχείο αναγέννησης της ρωσικής κοινωνίας, σαν στοιχείο ανωτερότητας απέναντι στις χώρες που είναι υποδουλωμένες στο κεφαλαιοκρατικό καθεστώς.

[Δεύτερο προσχέδιο]

1. Στο Κεφάλαιο έχω δείξει ότι ο μετασχηματισμός η μεταμόρφωση της φεουδαλικής παραγωγής στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή είχε ως αφετηρία την απαλλοτρίωση του παραγωγού, και ιδιαίτερα ότι το θεμέλιο της συνολικής αυτής εξέλιξης είναι η απαλλοτρίωση των αγροτών (σ. 315, της γαλλικής έκδοσης). Συνεχίζω: «Αυτή (η απαλλοτρίωση των αγροτών) επιτελέστηκε για πρώτη φορά με ριζικό τρόπο στην Αγγλία... όλες οι άλλες χώρες της Δυτικής Ευρώπης διατρέχουν την ίδια κίνηση» (ό.π.).

Έτσι, ~~γράφοντας αυτές τις σελίδες έχω περιορίσει ρητά την εν λόγω ανάπτυξη~~ τον «ιστορικά αναπόφευκτο» χαρακτήρα αυτής της κίνησης στις «χώρες της Δυτικής Ευρώπης». Και για να μην αφήσω την παραμικρή αμφιβολία για τις σχέσεις μου, λέω στη σ. 341:

«Η ατομική ιδιοκτησία, ως αντίθεση προς την κοινωνική, συλλογική ιδιοκτησία, υπάρχει μόνο εκεί όπου... οι εξωτερικοί όροι της εργασίας ανήκουν σε ιδιώτες. Ανάλογως εάν αυτοί οι ιδιώτες είναι εργάτες ή μη εργάτες, έχει και η ατομική ιδιοκτησία διαφορετικό χαρακτήρα».

Η διαδικασία λοιπόν, την οποία έχω ~~περιγράψει~~ αναλύσει, έχει αντικαταστήσει μια μορφή της ατομικής και κατακερματισμένης ιδιοκτησίας των εργαζομένων = την κεφαλαιοκρατική ιδιοκτησία⁹ μίας άκρως ευάριθμης μειονότητας (ό.π., σ. 342), έχει αντικαταστήσει ένα είδος ιδιοκτησίας με ένα άλλο. Πώς θα ~~συσχετιστούν~~ θα μπο-

9. Η αρχική διατύπωση αυτής της διορθωμένης πρότασης έχει ως εξής: Έτσι, η διαδικασία για την οποία κάνω λόγο, ενίοτε μετασχηματίζει την ατομική, κατακερματισμένη ιδιοκτησία – σε κεφαλαιοκρατική ιδιοκτησία, μετασχηματίζει ένα είδος ατομικής ιδιοκτησίας σε ένα άλλο.

ρούσε να συσχετιστεί αυτό με τη Ρωσία, όπου το έδαφος δεν είναι «ατομική ιδιοκτησία» του καλλιεργητή και ουδέποτε ήταν κάτι τέτοιο; Σε κάθε περίπτωση, εκείνοι που πιστεύουν ότι η διάλυση της κοινοτικής ιδιοκτησίας είναι μία ιστορική αναγκαιότητα στη Ρωσία, δεν μπορούν σε καμία περίπτωση να αποδείξουν αυτή την αναγκαιότητα από την παράθεσή μου της μοιραίας πορείας των πραγμάτων στη Δυτική Ευρώπη. Αντιθέτως, θα πρέπει να παραθέσουν νέα επιχειρήματα, εντελώς ανεξάρτητα από την πορεία που περιέγραψα. Το μοναδικό πράγμα που μπορούν να μάθουν απόμένα είναι το εξής: Το μοναδικό συμπέρασμα συνελπώς που θα μπορούσατε να διατυπώσετε από την πορεία των γεγονότων στη Δύση είναι το εξής: Για να εδραιωθεί η κεφαλαιοκρατική παραγωγή στη Ρωσία, θα έπρεπε να ξεκινήσει κανείς με την κατάργηση της κοινοτικής ιδιοκτησίας και με την απαλλοτρίωση των αγροτών, δηλαδή της μεγάλης μάζας του λαού. Αυτή άλλωστε είναι και η επιθυμία των Ρώσων φιλελεύθερων, οι οποίοι θέλουν να εισαγάγουν την κεφαλαιοκρατική παραγωγή και συνεπώς να μετατρέψουν τη μεγάλη μάζα των αγροτών σε απλούς μισθωτούς εργάτες αυτή η επιθυμία όμως αποδεικνύεται άραγε πιο θεμελιωμένη από την επιθυμία της Αικατερίνης Β' να εμβολιάσει να μεταφυτευτεί τη συντεχνιακή οργάνωση της μεσαιωνικής Δύσης σε ρωσικό έδαφος;

Εφόσον η γη στα χέρια των Ρώσων καλλιεργητών είναι η κοινοτική ιδιοκτησία τους και δεν υπήρξε ποτέ ως ατομική ιδιοκτησία [...]

Στη Ρωσία, όπου η γη δεν είναι και ποτέ δεν ήταν η «ατομική ιδιοκτησία» του αγρότη ο μετασχηματισμός ή μεταμόρφωση αυτής μιας τέτοιας ατομικής ιδιοκτησίας σε κεφαλαιοκρατική ιδιοκτησία δεν έχει κανένα νόημα είναι αδύνατη είναι συνεπώς εκτός συζήτησης. Το μοναδικό συμπέρασμα που μπορεί να διατυπωθεί είναι ότι [...] Αυτό που μπορεί να διαπιστωθεί από τα δεδομένα της Δύσης [...] Εάν κανείς θέλει να αντλήσει κάποια ένδειξη ή κάποιο μάθημα από τα δεδομένα της Δύσης [...]

Ακόμη και ο πιο απλοϊκός παρατηρητής δεν θα μπορούσε να αργηθεί ότι πρόκειται για δύο διαφορετικές περιπτώσεις. Σε κάθε περίπτωση η διαδικασία στη Δύση για το 1) Έτσι η διαδικασία που έχω αναλύσει η απαλλοτρίωση των αγροτών στη Δύση χρησίμευσε για τη «μετατροπή της ατομικής και κατακερματισμένης ιδιοκτησίας των εργαζόμενων» στη συγκεντρωμένη ατομική ιδιοκτησία των κεφαλαιοκρατών. Αλλά αυτό ήταν πάντα η αντικατάσταση μιας μορφής ατομικής ιδιοκτησίας από μια άλλη μορφή ατομικής ιδιοκτησίας. Πώς λοιπόν θα μπορούσε να εφαρμοστεί η ίδια διαδικασία στο ρωσικό έδαφος στους Ρώσους καλλιεργητές, η γη των οποίων δεν είναι και ουδέποτε ήταν... η εδαφική ιδιοκτησία των οποίων παρέμενε πάντα «κοινοτική» και δεν υπήρξε ποτέ «ατομική»; Η ίδια ιστορική διαδικασία την οποία έχω αναλύσει, έτσι όπως πραγματοποιήθηκε στη Δύση... Αντιθέτως, στη Ρωσία θα επρόκειτο για την τοποθέτηση της κεφαλαιοκρατικής ιδιοκτησίας στη θέση της κομμουνιστικής ιδιοκτησίας των καλλιεργητών της γης, μία διαδικασία η οποία προφανώς θα ήταν αρκετά [...].

2) Από την ιστορική σκοπιά υπάρχει μόνο ένα σοβαρό επιχείρημα υπέρ της αναπόφευκτης *διάλυσης* της ρωσικής κομμουνιστικής ιδιοκτησίας. Είναι το εξής: Η κομμουνιστική ιδιοκτησία υπήρχε παντού στη Δυτική Ευρώπη, και παντού εξαφανίστηκε με την κοινωνική πρόοδο. Γιατί να ξεφύγει από το ίδιο πεπρωμένο αποκλειστικά στη Ρωσία;

Σίγουρα! Εάν η κεφαλαιοκρατική παραγωγή πρέπει να εγκαθιδρύσει την κυριαρχία της στη Ρωσία, θα πρέπει η μεγάλη πλειονότητα των αγροτών, δηλαδή του ρωσικού λαού, να μετατραπεί σε μισθωτούς εργάτες και συνεπώς να απαλλοτριωθεί μέσα από την προηγούμενη κατάργηση της κομμουνιστικής ιδιοκτησίας τους. Σε κάθε περίπτωση όμως η περίπτωση του δεδουλευμένου της Δύσης δεν θα αποδείκνυε εδώ τίποτε! ~~για τον «ιστορικά αναπόφευκτο» χαρακτήρα αυτής της διαδικασίας.~~

2) Οι Ρώσοι «μαρξιστές» για τους οποίους μιλάτε μου είναι εντελώς άγνωστοι. Οι Ρώσοι με τους οποίους έχω προσωπική επαφή έχουν εξ όσων γνωρίζω εντελώς αντίθετες απόψεις.

3) Από ιστορική σκοπιά το μοναδικό σοβαρό επιχείρημα ~~που μπορεί να χρησι-~~
~~μοποιηθεί~~ υπέρ της *αναπόφευκτης διάλυσης* της κοινής ιδιοκτησίας στη Ρωσία είναι το εξής: Η κοινοτική ιδιοκτησία υπήρχε παντού στη Δυτική Ευρώπη, και εξαφανίστηκε παντού με την κοινωνική πρόοδο. ~~γιατί θα πρέπει να είναι διαφορετικό το πεπρωμένο της στη Ρωσία;~~ πώς θα μπορούσε να ξεφύγει από το ίδιο πεπρωμένο στη Ρωσία;

Εν πρώτοις, στη Δυτική Ευρώπη η παρακμή της κοινοτικής ιδιοκτησίας ~~και η εμφάνιση~~ και η γέννηση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής χωρίζονται από ένα τεράστιο χρονικό διάστημα ~~αιώνων~~, το οποίο περιλαμβάνει μια ολόκληρη σειρά από επάλληλες οικονομικές επαναστάσεις και εξελίξεις. ~~Ο θάνατος της κοινοτικής ιδιοκτησίας δεν γέννησε την κεφαλαιοκρατική παραγωγή~~ εκ των οποίων η κεφαλαιοκρατική παραγωγή είναι απλώς η τελευταία η νεότερη. Από τη μια πλευρά έχει αναπτύξει έξοχα τις κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις, από την άλλη πλευρά όμως, έχει αναδείξει ~~τον μεταβατικό χαρακτήρα της~~ τη δική της ασυμβατότητα με τις δυνάμεις που η ίδια γέννησε. Η ιστορία της δεν είναι τίποτε άλλο από μια ιστορία ανταγωνισμών, κρίσεων, συγκρούσεων και καταστροφών. Εντέλει έχει αποκαλύψει σε όλο τον κόσμο, με εξαίρεση εκείνους που είναι τυφλωμένοι λόγω των συμφερόντων τους, τον καθαρά μεταβατικό χαρακτήρα της. Οι λαοί στην Ευρώπη και στην ~~Ηνωμένες Πολιτείες της~~ Αμερική, στους οποίους έλαβε τη μεγαλύτερη άνοδο, αγωνίζονται να σπάσουν τις αλυσίδες τους, επιδιώκοντας να αντικαταστήσουν την κεφαλαιοκρατική παραγωγή με τη συνεταιριστική παραγωγή, και την κεφαλαιοκρατική ιδιοκτησία με μια *ανώτερη μορφή* του αρχαϊκού τύπου ιδιοκτησίας, δηλαδή με τη ~~συλλογική~~ κομμουνιστική ιδιοκτησία.

Εάν η Ρωσία ήταν απομονωμένη από τον κόσμο, θα έπρεπε να διαμορφώσει εξ ιδίων τα οικονομικά επιτεύγματα τα οποία η Δυτική Ευρώπη απέκτησε μόνο επειδή

διήλθε από μακριά σειρά εξελίξεων, από την ύπαρξη των αρχέγονων κοινοτήτων της μέχρι τη σημερινή κατάστασή της. Τότε, τουλάχιστον για τη δική μου προοπτική, δεν θα υπήρχε καμία αμφιβολία ότι οι κοινότητές της θα ήταν αναπόδορα καταδικασμένες σε παρακμή με την ανάπτυξη της ρωσικής κοινωνίας. Αλλά η θέση της ρωσικής κοινότητας είναι εντελώς διαφορετική από τη θέση των αρχέγονων κοινοτήτων της Δύσης ~~της Δυτικής Ευρώπης~~. Η Ρωσία είναι η μοναδική χώρα στην Ευρώπη όπου η κοινοτική ιδιοκτησία έχει διατηρηθεί σε μεγάλο, εθνικό επίπεδο, αλλά ταυτόχρονα η Ρωσία υπάρχει σε ένα σύγχρονο ιστορικό περιβάλλον, είναι σύγχρονη με μια ανώτερη καλλιέργεια, συνδέεται με τη διεθνή αγορά στην οποία κυριαρχεί η κεφαλαιοκρατική παραγωγή. ~~Είναι λοιπόν η κεφαλαιοκρατική παραγωγή εκείνη που της επιτρέπει να επιτύχαινει αποτελέσματα χωρίς να χρειαστεί να διέλθει [...]~~ Ιδιοποιούμενη συνεπώς τα θετικά επιτεύγματα αυτού του τρόπου παραγωγής, είναι σε θέση να αναπτύξει και να μετασχηματίζει την ακόμη αρχαϊκή μορφή της κοινότητας χωριού, αντί να την καταστρέφει. (Σημειώνω εν παρόδω ότι η μορφή της κομμουνιστικής ιδιοκτησίας στη Ρωσία είναι η πιο σύγχρονη μορφή του αρχαϊκού τύπου, ο οποίος με τη σειρά του έχει διέλθει από ολόκληρη σειρά εξελίξεων). Σε περίπτωση που οι υμνητές του κεφαλαιοκρατικού συστήματος στη Ρωσία αρνούνται τη δυνατότητα ενός τέτοιου συνδυασμού, τότε ας αποδείξουν ότι η Ρωσία, για να χρησιμοποιήσει τις μηχανές, ήταν αναγκασμένη να διέλθει από την περίοδο επώασης της εκμηχανισμένης παραγωγής! Ας μου αποδείξουν πώς, ας πούμε, κατάφεραν σε λίγες ημέρες να εισαγάγουν στη χώρα τους το μηχανισμό συναλλαγών (τράπεζες, πιστωτικές εταιρείες κ.λπ.), η διαμόρφωση του οποίου κόστισε αιώνες στη Δύση.

~~Αν και το κεφαλαιοκρατικό σύστημα στη Δύση είναι σε άνοδη, πλησιάζει ο καιρός όπου θα είναι μόνο ένα κοινωνικό καθεστώς μια οπισθοδρομική μορφή ένας ακόμη «αρχαϊκός» σχηματισμός, οι Ρώσοι υμνητές του...~~

4) Αυτό που απειλεί το βίο της ρωσικής κοινότητας δεν είναι ούτε κάτι το ιστορικά αναπόφευκτο, ούτε μια θεωρία: είναι η καταπίεση από την πλευρά του κράτους και η εκμετάλλευση από τους κεφαλαιοκράτες παρείσακτους, οι οποίοι έχουν αποκτήσει δύναμη μέσα από το ίδιο κράτος εις βάρος και από την τσέπη των αγροτών.

5) Ο αρχαϊκός ή πρωτογενής σχηματισμός του πλανήτη μας περιέχει μια σειρά στρωμάτων διαφορετικής ηλικίας, τα οποία βρίσκονται το ένα επάνω στο άλλο· με τον ίδιο τρόπο ο αρχαϊκός σχηματισμός της κοινωνίας μάς αποκαλύπτει σειρά διαφορετικών τύπων, ~~οι οποίοι σχηματίζουν συνολικά μια ανερχόμενη σειρά~~ οι οποίοι χαρακτηρίζουν διαφορετικές, επάλληλες περιόδους. Η ρωσική αγροτική κοινότητα ανήκει στον νεότερο τύπο αυτής της αλυσίδας. Ο αγρότης κατέχει εδώ ήδη ως ατομική ιδιοκτησία την κατοικία στην οποία κατοικεί, καθώς και τον αντίστοιχο κήπο. Εδώ έχουμε το πρώτο διαλυτικό στοιχείο της αρχαϊκής μορφής, το οποίο ήταν άγνωστο στους παλαιότερους τύπους ~~και το οποίο μπορεί να χρησιμεύσει ως μετάβαση από την αρχαϊκή μορφή στο...~~ Από την άλλη πλευρά, όλοι αυτοί οι τύποι βα-

ορίζονται σε σχέσεις αιματικής συγγένειας μεταξύ των μελών της κοινότητας, ενώ ο τύπος στον οποίο ανήκει η ρωσική κοινότητα, είναι απελευθερωμένος από αυτούς τους στενούς δεσμούς. Συνεπώς είναι ικανός για μεγαλύτερη ανάπτυξη. Η απομόνωση των αγροτικών κοινοτήτων, η ελλείπουσα σύνδεση μεταξύ του βίου της μίας και της άλλης, αυτός ο τοπικά δεσμευμένος μικρόκοσμος που θα μπορούσε να αποτελέσει τη φυσική βάση ενός κεντρικού δεσποτισμού δεν απαντά παντού ως εγγενές χαρακτηριστικό του τελευταίου των αρχέγονων τύπων, παντού όμως όπου βρίσκεται, προωθεί έναν κεντρικό δεσποτισμό πάνω από τις κοινότητες. Μου φαίνεται ότι στη Ρωσία ο απομονωμένος βίος των αγροτικών κοινοτήτων θα εξαφανιστεί αυτή η αυτοφυής απομόνωση, η οποία προκλήθηκε από την αχανή έκταση της περιοχής, εύκολα μπορεί να παραμεριστεί, από τη στιγμή που θα έχουν διαρρηχτεί τα δεσμά που έχει θέσει η κυβέρνηση.

Έρχομαι τώρα στο επίκεντρο του ζητήματος. Δεν θα έπρεπε να αγνοεί κανείς ότι ο αρχαϊκός τύπος, στον οποίο ανήκει η ρωσική αγροτική κοινότητα, κρύβει εντός του μια εσωτερική δυαρχία, η οποία υπό ορισμένες ιστορικές συνθήκες μπορεί να προκαλέσει την παρακμή της τη διάλυσή της. Η ιδιοκτησία στο έδαφος είναι κοινή, αλλά από την άλλη πλευρά, στην πράξη η καλλιέργεια ή η παραγωγή γίνεται επιμερισμένα κάθε αγρότης καλλιέργει και διαχειρίζεται το λιανωχώραφό του, ιδιοποιείται τους καρπούς του κτήματός του το χωράφι του με τις δικές του δυνάμεις, παρόμοια με τον μικροαγρότη στη Δύση. Κοινοτική ιδιοκτησία [αφενός], επιμερισμένη καλλιέργεια του εδάφους [αφετέρου], αυτός ο συνδυασμός που ήταν ένα στοιχείο (γονιμοποιητικό) της προόδου, η ανάπτυξη της γεωργίας που ήταν χρήσιμος σε πολύ παλαιότερες εποχές γίνεται επικίνδυνος στην εποχή μας. Από τη μία πλευρά, η κινητή περιουσία, ένα στοιχείο που παίζει όλο και πιο σημαντικό ρόλο ακόμη και στην ίδια τη γεωργία, διαφοροποιεί σταδιακά την περιουσία των μελών της κοινότητας προκαλώντας έτσι σύγκρουση συμφερόντων, ιδιαίτερα υπό τη δημοσιονομική πίεση του κράτους· από την άλλη πλευρά, χάνεται η οικονομική ανωτερότητα της κοινοτικής ιδιοκτησίας – ως βάσης της συνεταιριστικής και συνδυασμένης εργασίας. Εντούτοις δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι οι Ρώσοι αγρότες κατά τη χρήση των αδιαίρετων λειμώνων έχουν εφαρμόσει ήδη τον συλλογικό τρόπο εργασίας, και ότι η εξοικείωσή τους με τις σχέσεις του αρετέλ θα τους διευκολύνει πολύ τη μετάβαση από την επιμερισμένη στη συλλογική καλλιέργεια, ότι [περαιτέρω] η φυσική ιδιοσυστασία του ρωσικού εδάφους είναι άκρως πρόσφορη για μια συνδυασμένη εκμηχανισμένη επεξεργασία σε μεγάλη κλίμακα με τη βοήθεια των μηχανών, και ότι τέλος η ρωσική κοινωνία, η οποία έζησε τόσο καιρό εις βάρος της αγροτικής κοινότητας, της οφείλει τις πρώτες αναγκαίες προκαταβολές γι' αυτή τη μετατροπή. Είναι δε αυτονόητο ότι πρόκειται μόνο για μια σταδιακή μετατροπή, η οποία θα έπρεπε να αρχίσει θέτοντας την κοινότητα σε ομαλή θέση στην παρούσα βάση της.

5) Αφήνοντας παράμερα κάθε περισσότερο ή λιγότερο θεωρητικό ερώτημα, δεν

ορίζονται σε σχέσεις αιματικής συγγένειας μεταξύ των μελών της κοινότητας, ενώ ο τύπος στον οποίο ανήκει η ρωσική κοινότητα, είναι απελευθερωμένος από αυτούς τους στενούς δεσμούς. Συνεπώς είναι ικανός για μεγαλύτερη ανάπτυξη. Η απομόνωση των αγροτικών κοινοτήτων, η ελλείπουσα σύνδεση μεταξύ του βίου της μίας και της άλλης, αυτός ο τοπικά δεσμευμένος μικρόκοσμος που θα μπορούσε να αποτελέσει τη φυσική βάση ενός κεντρικού δεσποτισμού δεν απαντά παντού ως εγγενές χαρακτηριστικό του τελευταίου των αρχέγονων τύπων, παντού όμως όπου βρίσκεται, προωθεί έναν κεντρικό δεσποτισμό πάνω από τις κοινότητες. Μου φαίνεται ότι στη Ρωσία ο απομονωμένος βίος των αγροτικών κοινοτήτων θα εξαφανιστεί αυτή η αυτοφυής απομόνωση, η οποία προκλήθηκε από την αχανή έκταση της περιοχής, εύκολα μπορεί να παραμεριστεί, από τη στιγμή που θα έχουν διαρρηχτεί τα δεσμά που έχει θέσει η κυβέρνηση.

Ερχομαι τώρα στο επίκεντρο του ζητήματος. Δεν θα έπρεπε να αγνοεί κανείς ότι ο αρχαϊκός τύπος, στον οποίο ανήκει η ρωσική αγροτική κοινότητα, κρύβει εντός του μια εσωτερική δυαρχία, η οποία υπό ορισμένες ιστορικές συνθήκες μπορεί να προκαλέσει την παρακμή της τη διάλυσή της. Η ιδιοκτησία στο έδαφος είναι κοινή, αλλά από την άλλη πλευρά, στην πράξη η καλλιέργεια ή η παραγωγή γίνεται επιμερισμένα κάθε αγρότης καλλιεργεί και διαχειρίζεται το λιανόχωράφι του, ιδιοποιείται τους καρπούς του κτήματός του το χωράφι του με τις δικές του δυνάμεις, παρόμοια με τον μικροαγρότη στη Δύση. Κοινοτική ιδιοκτησία [αφενός], επιμερισμένη καλλιέργεια του εδάφους [αφετέρου], αυτός ο συνδυασμός που ήταν ένα στοιχείο (γονιμοποιητικό) της προόδου, η ανάπτυξη της γεωργίας που ήταν χρήσιμος σε πολύ παλαιότερες εποχές γίνεται επικίνδυνος στην εποχή μας. Από τη μία πλευρά, η κινητή περιουσία, ένα στοιχείο που παίζει όλο και πιο σημαντικό ρόλο ακόμη και στην ίδια τη γεωργία, διαφοροποιεί σταδιακά την περιουσία των μελών της κοινότητας προκαλώντας έτσι σύγκρουση συμφερόντων, ιδιαίτερα υπό τη δημοσιονομική πίεση του κράτους· από την άλλη πλευρά, χάνεται η οικονομική ανωτερότητα της κοινοτικής ιδιοκτησίας – ως βάσης της συνεταιριστικής και συνδυασμένης εργασίας. Εντούτοις δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι οι Ρώσοι αγρότες κατά τη χρήση των αδιάθετων λειμώνων έχουν εφαρμόσει ήδη τον συλλογικό τρόπο εργασίας, και ότι η εξοικείωσή τους με τις σχέσεις του αργτέλ θα τους διευκολύνει πολύ τη μετάβαση από την επιμερισμένη στη συλλογική καλλιέργεια, ότι [περαιτέρω] η φυσική ιδιοσυστασία του ρωσικού εδάφους είναι άκρως πρόσφορη για μια συνδυασμένη εκμηχανισμένη επεξεργασία σε μεγάλη κλίμακα με τη βοήθεια των μηχανών, και ότι τέλος η ρωσική κοινωνία, η οποία έζησε τόσο καιρό εις βάρος της αγροτικής κοινότητας, της οφείλει τις πρώτες αναγκαίες προκαταβολές γι' αυτή τη μετατροπή. Είναι δε αυτονόητο ότι πρόκειται μόνο για μια σταδιακή μετατροπή, η οποία θα έπρεπε να αρχίσει θέτοντας την κοινότητα σε ομαλή θέση στην παρούσα βάση της.

5) Αφήνοντας παράμερα κάθε περισσότερο ή λιγότερο θεωρητικό ερώτημα, δεν

χρειάζεται να σας πω ότι σήμερα η απλή ύπαρξη της ρωσικής κοινότητας απειλείται από μια συνωμοσία ισχυρών ομάδων συμφερόντων. Ένα συγκεκριμένο είδος κεφαλαιοκρατίας, θρεφόμενο με τη μεσολάβηση του κράτους εις βάρος των αγροτών, έχει ξεσηκωθεί ενάντια στην κοινότητα: αυτή η κεφαλαιοκρατία έχει συμφέρον να την καταστρέψει. Είναι επίσης προς το συμφέρον των γαιοκτημόνων να ανασυγκροτήσουν τους περισσότερους ή λιγότερους κατέχοντες αγρότες σε μια αγροτική μεσαία τάξη και να μετατρέψουν τους φτωχούς καλλιεργητές – δηλαδή τη μάζα – σε απλούς μισθωτούς εργάτες, δηλαδή σε φθηνή εργασία! Και πώς θα μπορούσε να προβάλλει αντίσταση σε αυτό μια κοινότητα η οποία έχει απομυζηθεί από τις χρηματικές απαιτήσεις του κράτους, είναι λεηλατημένη από το εμπόριο, έχει υποστεί εκμετάλλευση από τους γαιοκτήμονες και είναι έσθθεν υπονομευμένη από την τοκογλυφία;

[Τρίτο προσχέδιο]

Αγαπητή πολίτις!

Για να απαντήσω διεξοδικά στα ερωτήματα της επιστολής σας της 16^{ης} Φεβρουαρίου θα έπρεπε να υπεισέλθω σε λεπτομέρειες και να διακόψω επείγουσες εργασίες, αλλά ελπίζω ότι ο συνοπτικός σχολιασμός, τον οποίο έχω την τιμή να σας αποστείλω, θα αρκήσει για να διαλύσει οποιαδήποτε παρεξήγηση αναφορικά με τη λεγόμενη θεωρία μου.

1) Στην ανάλυση της γέννησης της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής λέω: «Το κεφαλαιοκρατικό σύστημα έχει ως βάση τον ριζικό διαχωρισμό του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής [...] το θεμέλιο της συνολικής αυτής εξέλιξης είναι η *απαλλοτρίωση των αγροτών*. Επιτελέστηκε για πρώτη φορά με ριζικό τρόπο στην Αγγλία [...] Αλλά όλες οι άλλες χώρες της Δυτικής Ευρώπης διατρέχουν την ίδια κίνηση» (*Le Capital*, γαλλική έκδοση, σ. 315).

Το «ιστορικά αναπόφευκτο» αυτής της κίνησης είναι συνεπώς περιορισμένο *ρητά στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Απολύτως, η οποία* Η θεμελίωση αυτού του περιορισμού παρατίθεται στην επόμενη παράγραφο του κεφ. XXXII: «*Η ατομική ιδιοκτησία, η οποία βασίζεται σε προσωπική εργασία [...] απωθείται από την κεφαλαιοκρατική ατομική ιδιοκτησία, η οποία θεμελιώνεται στην εκμετάλλευση της εργασίας άλλων, στη μισθωτή εργασία*» (ό.π., σ. 341).

Σε αυτή την κίνηση της Δύσης πρόκειται λοιπόν για το *μετασχηματισμό μιας μορφής της ατομικής ιδιοκτησίας σε μια άλλη μορφή της ατομικής ιδιοκτησίας*. Αντιθέτως, στους Ρώσους αγρότες θα έπρεπε να *μετασχηματιστεί η κοινοτική ιδιοκτησία τους σε ατομική ιδιοκτησία*. Ανεξαρτήτως εάν κανείς αποδέχεται ή αρνείται το αναπόφευκτο αυτής της μετατροπής, οι λόγοι υπέρ και κατά δεν έχουν καμία σχέση με τη δική μου ανάλυση για τη γένεση του κεφαλαιοκρατικού καθεστώτος. Θα μπορούσε

κανείς, το πολύ, να συμπεράνει ότι, ενόψει της παρούσας κατάστασης της μεγάλης πλειονότητας των Ρώσων αγροτών, η πράξη της μετατροπής τους σε μικροκτηματίες θα αποτελούσε απλώς τον πρόλογο για τη γοργή απαλλοτρίωσή τους.

II) Το σοβαρότερο επιχείρημα που έχει διατυπωθεί ενάντια στη ρωσική κοινότητα καταλήγει στο εξής:

Ανατρέξατε στις απαρχές των κοινωνιών της Δύσης και θα βρείτε παντού την κοινοτική ιδιοκτησία στο έδαφος· με την κοινωνική πρόοδο [αυτή η ιδιοκτησία] αναγκάστηκε να υποχωρήσει παντού μπροστά στην ατομική ιδιοκτησία· άρα δεν θα μπορούσε να ξεφύγει από το ίδιο πεπρωμένο στη Ρωσία.

Θα συνυπολογίσω αυτό το επιχείρημα μόνο εφόσον ~~αφορέ την Ευρώπη~~ βασίζεται στις ευρωπαϊκές εμπειρίες. Όσον αφορά, για παράδειγμα, τις Ανατολικές Ινδίες, είναι γνωστό σε όλο τον κόσμο, με εξαίρεση τον σεφ Χ. Μένιν και άλλους ανθρώπους παρόμοιου είδους, ότι εκεί η βίαιη άρση της κοινοτικής ιδιοκτησίας στο έδαφος ήταν απλώς πράξη του αγγλικού βανδαλισμού, η οποία δεν ώθησε τους ιθαγενείς προς τα εμπρός αλλά προς τα πίσω.

Οι πρωτόγονες κοινότητες δεν είναι όλες συγκροτημένες σύμφωνα με το ίδιο πρότυπο. Αντιθέτως, το σύνολό τους αποτελεί μια σειρά κοινωνικών ομάδσεων, οι οποίες διαφέρουν μεταξύ τους τόσο ως προς τον τύπο όσο και ως προς την ηλικία, και χαρακτηρίζουν τις επάλληλες φάσεις της εξέλιξης. Ένας εξ αυτών των τύπων, για τον οποίο συμφωνήθηκε να ονομαστεί *καλλιεργητική κοινότητα*, είναι κι εκείνος της *ρωσικής κοινότητας*. Το αντίστοιχό της στη Δύση είναι η *αρχαιογερμανική κοινότητα*, η οποία είναι πολύ πρόσφατη. Την περίοδο του Ιουλιού Καίσαρα δεν υπήρχε ακόμη, ούτε πλέον όταν οι γερμανικές φυλές κατάκτησαν την Ιταλία, τη Γαλατία, την Ισπανία κ.λπ. Την περίοδο του Ιουλιού Καίσαρα είχε ήδη λάβει χώρα ένας ετήσιος αναδασμός των αγρών μεταξύ ομάδων, των *gentes* και των *φυλών*, αλλά όχι ακόμη μεταξύ των μεμονωμένων οικογενειών μιας κοινότητας· είναι πιθανό ότι η καλλιέργεια γινόταν επίσης ομαδικά, κοινοτικά. Στο ίδιο το γερμανικό έδαφος αυτή η κοινότητα αναδιαμορφώθηκε μέσα από μια φυσική εξέλιξη από τον πιο αρχαϊκό τύπο στην *καλλιεργητική κοινότητα*, έτσι όπως την έχει περιγράψει ο Τάκιτος. Μετά την περίοδό του τη χάνουμε από τα μάτια μας. Χάθηκε απαρατήρητη μέσα στους ακατάπαυστους πολέμους και στις μεταναστεύσεις· ενδεχομένως έληξε με βίαιο τρόπο. Αλλά η φυσική ικανότητα επιβίωσής της αποδεικνύεται από δύο αναμφισβήτητα δεδομένα. Ορισμένα διάσπαρτα δείγματα αυτού του είδους επιβίωσαν μέσα από όλες τις περιπέτειες του Μεσαίωνα και διατηρήθηκαν μέχρι τις ημέρες μας, για παράδειγμα στην πατρίδα μου, την περιοχή του Τμήρ. Σημαντικότερο όμως είναι ότι βρισκουμε τόσο καλά το αποτύπωμα αυτής της «καλλιεργητικής κοινότητας» μεταβιβασμένο στη νέα κοινότητα που προέκυψε από αυτήν, ώστε ο Μάουρερ, καθώς είχε εξετάσει τη μία, κατάφερε να ανακατασκευάσει την άλλη. Η νέα κοινότητα, στην οποία ο αγρός ανήκει στους αγρότες ως *ατομική ιδιοκτησία*, ενώ τα δάση, οι

λειμώνες, οι χειρσοποιοί κ.λπ. παραμένουν ακόμη *κοινοτική ιδιοκτησία*, εισάχθηκε από τους Γερμανούς σε όλες τις κατακτημένες χώρες. Χάρη στα χαρακτηριστικά που είχε προσλάβει από το πρωτότυπο της έγινε στη διάρκεια όλου του Μεσαίωνα το μοναδικό καταφύγιο της ελευθερίας και του λαϊκού βίου.

Απαντά κανείς την «αγροτική κοινότητα» επίσης και στην Ασία, στους Αφγανούς κ.λπ., αλλά αποτελεί παντού τον *νεότερο τύπο*, τρόπον τινά την τελευταία λέξη του *αρχαϊκού σχηματισμού* των κοινωνιών. Για να τονίσω αυτά τα δεδομένα εντύφωσα σε ορισμένες λεπτομέρειες αναφορικά με την αρχαία γερμανική κοινότητα.

Τώρα πρέπει να εξετάσουμε τα βασικότερα χαρακτηριστικά, τα οποία διαφοροποιούν την «καλλιεργητική κοινότητα» από τις αρχαιότερες κοινότητες.

1) Όλες οι άλλες κοινότητες βασίζονται σε σχέσεις της αιματικής συγγένειας μεταξύ των μελών τους. Σε αυτήν ανήκει κανείς μόνο εφόσον έχει συγγένεια εξ αίματος ή εφόσον είναι υιοθετημένος. Η δομή της είναι εκείνη ενός γενεαλογικού δέντρου. Η «καλλιεργητική κοινότητα» ήταν¹⁰ η πρώτη κοινωνική ομάδα ελεύθερων ανθρώπων, η οποία δεν ήταν περιορισμένη από αιματικούς δεσμούς.

2) Στην αγροτική κοινότητα η κατοικία και το παρακολούθημά της, η αυλή, ανήκουν προσωπικά στον αγρότη. Αντιθέτως, ο *κοινός οίκος και η συλλογική κατοικία* ήταν η οικονομική βάση των πιο πρωτόγονων κοινοτήτων, και αυτό μάλιστα ήδη πολύ πριν την εισαγωγή της κτηνοτροφίας και της γεωργίας. Σαφώς βρίσκει κανείς καλλιεργητικές κοινότητες όπου οι κατοικίες, αν και έχουν πάψει να είναι συλλογικοί χώροι κατοίκησης, αλλάζουν περιοδικά τους κατόχους τους. Η προσωπική επικαρπία συνδυάζεται λοιπόν με την κοινοτική ιδιοκτησία. Αλλά τέτοιες κοινότητες φέρουν ακόμη το γενετήσιο σημάδι τους: βρίσκονται στο μεταβατικό στάδιο από μια αρχαιότερη κοινότητα σε μια καλλιεργητική κοινότητα με την ιδιαίτερη έννοια του όρου.

3) Ο αγρός ως μη εκποιήσιμη και κοινή ιδιοκτησία αναδιανέμεται περιοδικά μεταξύ των μελών της καλλιεργητικής κοινότητας με τέτοιο τρόπο, ώστε καθένας καλλιεργεί με τις δικές του δυνάμεις τα χωράφια που του έχουν ανατεθεί και ιδιοποιείται προσωπικά τους καρπούς. Στις πιο πρωτόγονες κοινότητες η εργασία επιτελείται από κοινού και το κοινό προϊόν, με εξαίρεση το μερίδιο που φυλάσσεται για την αναπαραγωγή, διανέμεται σύμφωνα με τις ανάγκες.

Αντιλαμβάνεται κανείς ότι η *δυσαρχία* που ενυπάρχει στην αγροτική κοινότητα μπορεί να τη γεμίσει με μεγάλη ζωτική δύναμη. Απελευθερωμένη από τους ισχυρούς, στενούς δεσμούς της αιματικής συγγένειας θα της διασφαλιστεί ένα σταθερό μέγλο μέσα από την κοινοτική ιδιοκτησία του εδάφους και από τις αντίστοιχα προκύπτουσες κοινωνικές σχέσεις, ενώ παράλληλα η κατοικία και η αντίστοιχη αυλή, ως

10. Χρησιμοποιώντας γαλάζιο μολύβι ο Marx διόρθωσε την προηγούμενη πρόταση και την αρχή της παρούσας ως εξής: Αυτοί οι οργανισμοί έχουν τη δομή γενεαλογικού δέντρου. Κόβοντας τον ομφάλιο λώρο που τους συνδέει με τη φύση, η «καλλιεργητική κοινότητα» έγινε κ.λπ.

αποκλειστικό πεδίο της μεμονωμένης οικογένειας, η επιμερισμένη γαιοκαλλιέργεια και η ατομική ιδιοποίηση των καρπών της θα δώσουν στην ανάπτυξη της ατομικότητας μία ώθηση η οποία είναι ασύμβατη με τη δομή τον οργανισμό των πιο πρωτόγονων κοινοτήτων.

Δεν είναι όμως λιγότερο προφανές ότι η ίδια αυτή δυναρχία μπορεί με το χρόνο να εξελιχθεί σε σπόρο αποσύνθεσης. Πέρα από όλες τις έξωθεν βλαβερές επιρροές, η κοινότητα φέρει εντός της τα στοιχεία που την καταστρέφουν. Η ατομική ιδιοκτησία του εδάφους έχει ήδη παρεισφρήσει εκεί με τη μορφή κατοικίας με την αυλή της, μπορεί να μεταβληθεί σε ένα ισχυρό προμαχώνα από τον οποίο ενδέχεται να προετοιμαστεί η επίθεση ενάντια στις κοινές γαίες. Αυτό το έχουμε δει ήδη. Αλλά το σημαντικό είναι η επιμερισμένη εργασία ως πηγή της ατομικής ιδιοποίησης. Αφήνει χώρο για τη συσσώρευση των κινητών αγαθών, φέρ' ειπείν για κτήνη, για χρήμα, ενίοτε μάλιστα για δούλους ή δουλοπάροικους. Αυτή η κινητή και μη ελεγχόμενη από την κοινότητα ιδιοκτησία, αντικείμενο των ατομικών ανταλλαγών στις οποίες η πανουργία και η σύμπτωση βρίσκουν ευρύ πεδίο δράσης, θα συνεχίσει να ασκεί όλο και μεγαλύτερη πίεση στη συνολική οικονομία της υπαίθρου. Αυτό είναι το διαλυτικό στοιχείο της πρωτόγονης οικονομικής και κοινωνικής ισότητας. Εισαγάγει ετερογενή στοιχεία τα οποία ανάβουν στον κόλπο της κοινότητας συγκρούσεις συμφερόντων και πάθη ικανά να επιτεθούν εν πρώτοις στην κοινοτική ιδιοκτησία των αγρών, μετά στα δάση, στους λειμώνες, στους χερσότοπους κ.λπ., πράγματα τα οποία έχοντας μετατραπεί σε **κοινοτικά εξαρτήματα** της ατομικής ιδιοκτησίας εντέλει θα υποκύνψουν σε αυτήν.

Ως **η πιο πρόσφατη και η τελευταία φάση του αρχαϊκού** πρωτόγονου κοινωνικού σχηματισμού η καλλιεργητική κοινότητα **αντιπροσωπεύει φυσικά τη μετάβαση** είναι ταυτόχρονα μια φάση μετάβασης σε δευτερογενή σχηματισμό, δηλαδή είναι μετάβαση από την κοινωνία που βασίζεται στην κοινοτική ιδιοκτησία στην κοινωνία που βασίζεται στην ατομική ιδιοκτησία. Εννοείται ότι ο δευτερογενής σχηματισμός περιλαμβάνει τη σειρά των κοινωνιών που βασίζονται στη δουλεία και στη δουλοπαροιμία.

Σημαίνει όμως αυτό ότι η ιστορική σταδιοδρομία της καλλιεργητικής κοινότητας θα πρέπει αναπόφευκτα να οδηγήσει σε αυτό το αποτέλεσμα; Επ' ουδενί. Η ενυπόχουσα στην ίδια δυναρχία επιτρέπει μία εναλλακτική λύση: το στοιχείο της ιδιοκτησίας είτε θα επικρατήσει επί του συλλογικού στοιχείου είτε θα υποταχθεί σε αυτό. Τα πάντα εξαρτώνται από το ιστορικό περιβάλλον στο οποίο βρίσκεται η κοινότητα.

Ας παραβλέψουμε για μια στιγμή την αθλιότητα που πιέζει τη ρωσική κοινότητα, για να εξετάσουμε αποκλειστικά τις εξελικτικές πιθανότητές της. Η κοινότητα αυτή καταλαμβάνει μια μοναδική θέση, η οποία δεν ανατρέχει σε κανένα άλλο προδικασμα στην ιστορία. Ως μοναδική στην Ευρώπη είναι ακόμη η οργανική, κυρίαρχη μορφή στον αγροτικό βίο μιας τεράστιας αυτοκρατορίας. Η κοινοτική ιδιοκτησία στο έδαφος της προσφέρει τη φυσική βάση της συλλογικής ιδιοποίησης, ενώ το ιστορικό περιβάλλον της, η συγχρονία με την κεφαλαιοκρατική παραγωγή, της προ-

σφέρει πανέτοιμους τους υλικούς όρους της συλλογικής εργασίας που είναι οργανωμένη σε μεγάλη κλίμακα. Μπορεί λοιπόν να ιδιοποιηθεί τα θετικά επιτεύγματα που έχει δημιουργήσει το κεφαλαιοκρατικό σύστημα, χωρίς να χρειαστεί να διέλθει από τον Καυδιανό ζυγό του. Μπορεί να αντικαταστήσει σταδιακά την επιμερισμένη αγροκαλλιέργεια μέσα από μία συνδυασμένη αγροκαλλιέργεια η οποία επιτελείται με τη βοήθεια μηχανών, ένα πράγμα για το οποίο είναι ιδιαίτερα πρόσφορη η ιδιοσυστασία του ρωσικού εδάφους. Εφόσον έχει τεθεί σε ομαλή θέση με την παρούσα μορφή της, μπορεί να γίνει η *άμεση αφετηρία* του οικονομικού συστήματος στο οποίο τείνει η σύγχρονη κοινωνία, και να ξεκινήσει έναν νέο βίο χωρίς να ξεκινήσει με τη δική της αυτοκτονία.

Απέναντί της όμως, ορθώνεται η γαιοκτησία, η οποία κρατά με τα νύχια της σχεδόν το ήμισυ του εδάφους, και μάλιστα το καλύτερο τμήμα, χωρίς να αναφέρουμε τα κρατικά κτήματα και μάλιστα το καλύτερο τμήμα. Ακριβώς γι' αυτό το λόγο η διατήρηση της αγροτικής κοινότητας διά της οδοῦ της περαιτέρω εξέλιξης της συμπύπτει με τη γενική κίνηση της ρωσικής κοινωνίας, η αναγέννηση της οποίας μόνο με αυτό το τμήμα μπορεί να εξαγοραστεί. *Ακόμη και από καθαρά οικονομική σκοπιά... Η Ρωσία ματαιώς θα προσπαθούσε να εξέλθει από το αδιέξοδό της μέσα από την κεφαλαιοκρατική αγροοικονομική σχέση αγγλικού τύπου, στην οποία αντιβαίνουν όλες οι κοινωνικές συνθήκες της χώρας... Οι Άγγλοι έκαναν τέτοιες απόπειρες στις Ανατολικές Ινδίες· το μοναδικό που κατάφεραν είναι να καταστρέψουν την ντόπια γεωργία και να διπλασιάσουν τον αριθμό και την ένταση των λιμών.*

Οι ίδιοι οι Άγγλοι έκαναν τέτοιες απόπειρες στις Ανατολικές Ινδίες· το μοναδικό που κατάφεραν είναι να καταστρέψουν την ντόπια γεωργία και να διπλασιάσουν τον αριθμό και την ένταση των λιμών.

Αλλά τι συμβαίνει με την κατάρα που βαρβαίνει την κοινότητα – την απομόνωσή της, την ελλείπουσα σύνδεση μεταξύ του βίου της μίας κοινότητας με εκείνον της άλλης, με αυτόν τον *τοπικά δεσμευμένο μικρόκοσμο*, ο οποίος μέχρι τώρα της έχει απαγορεύσει κάθε ιστορική πρωτοβουλία; Θα εξαφανιζόταν καταμεσής στη γενική αναστάτωση της ρωσικής κοινωνίας.

Η οικειότητα του Ρώσου αγρότη με το *αρτέλ* θα του διευκόλυνε ειδικά τη μετάβαση από την επιμερισμένη στη συνεταιριστική εργασία, την οποία άλλωστε εφαρμόζει μέχρι κάποιο βαθμό *στους αδιάφορους λιμώνες και σε ορισμένες επιχειρήσεις γενικού συμφέροντος* ήδη σε τέτοιες κοινοτικές δραστηριότητες όπως ο θερισμός και το στέγνωμα της σοδειάς κ.λπ. Μια εντελώς αρχαϊκή ιδιομορφία, ο επιάλτης των σύγχρονων αγρονόμων, επιδρά επίσης με αυτό το νόημα. Ας πάει κανείς σε οποιαδήποτε χώρα όπου το καλλιεργήσιμο έδαφος αναδεικνύει ίχνη ενός ιδιόμορφου κατακερματισμού, ο οποίος της αποδίδει τη μορφή σκακιέρας συντιθέμενης από λιανοχώραφα. Τότε δεν θα υπάρχει καμία αμφιβολία ότι μπροστά μας βρίσκεται η επικράτεια μίας νεκρής καλλιεργητικής κοινότητας! Τα μέλη της κατάλαβαν, χωρίς

να έχουν περατώσει κάποιες σπουδές για τη θεωρία της γαιοπροσόδου, ότι μια ίση ποσότητα εργασίας εφαρμοσμένη σε πεδία διαφορετικής φυσικής αποδοτικότητας και τοποθεσίας θα αποδώσει διαφορετικά έσοδα. Για να διασφαλίσουν τα ίδια οικονομικά οφέλη να αντισταθμίσουν τις προοπτικές επιτυχίας της εργασίας, διαίρεσαν το έδαφος σε συγκεκριμένο αριθμό τμημάτων, καθορισμένο από τις φυσικές και οικονομικές διαφορές του εδάφους, και χώρισαν αυτά τα μεγαλύτερα τμήματα σε αγρούς ισάριθμους με τους αγρότες. Τότε καθένας απέκτησε ένα μερίδιο από κάθε τμήμα. Είναι αυτονόητο ότι αυτή η διάταξη που έχει διατηρηθεί μέχρι σήμερα στη ρωσική κοινότητα αντιβαίνει στις απαιτήσεις της αγρονομίας είτε πρόκειται για καλλιέργεια συλλογική είτε για καλλιέργεια ιδιωτική, σε ατομική βάση. Πέρα από άλλες δυσχέρειες απαιτεί σπατάλη δύναμης και χρόνου. Αλλά έχει μεγάλα προτερήματα ως αφετηρία για μια συλλογική καλλιέργεια. Επιτείνεται το έδαφος στο οποίο εργάζεται ο χωρικός, και αυτός θα αναδειχθεί υπέρτατος κυβερνήτης. Παρ' όλ' αυτά όμως ευνοεί ως αφετηριακό σημείο τη μετάβαση στη συλλογική καλλιέργεια, στην οποία φαίνεται εκ πρώτης όψεως να αντιφάσκει.¹¹ Το λιανοχώραφο¹²

[Τέταρτο προσχέδιο]

8 Μαρτίου 1881

Αγαπητή πολίτις!

Μια νευρασθένεια που με ταλαιπωρεί κατά περιόδους τα τελευταία δέκα χρόνια με εμπόδιζε να απαντήσω στην επιστολή σας της 16ης Φεβρουαρίου την οποία είχα την τιμή να λάβω.

Λυπάμαι που δεν είμαι σε θέση να δώσω λεπτομερή ανάλυση για δημοσίευση των προβλημάτων του ερωτήματος το οποίο είχατε την ευγενή καλοσύνη μου κάνατε την τιμή να μου απευθύνετε. Πριν από δύο μήνες υποσχέθηκα ήδη ένα κείμενο για το ίδιο θέμα στην Επιτροπή της Αγίας Πετρούπολης. Εντούτοις, ελπίζω ότι λίγες αράδες θα αρκέσουν για να μη σας αφήσουν καμία αμφιβολία για τα συμπεράσματα που για τον τρόπο με τον οποίο παρεξηγήθηκε η λεγόμενη θεωρία μου.

1) Η ανάλυση στο *Κεφάλαιο* δεν παρέχει τίποτε κανένα λόγο που να μπορεί να χρησιμοποιηθεί υπέρ ή κατά της ικανότητας επιβίωσης της ρωσικής κοινότητας.

11. Σύμφωνα με τον Ριαζάνοβ, η ακόλουθη καταληκτική παράγραφος του κειμένου βρισκόταν σε ένα διαφορετικό φύλλο με τη σημείωση *Τέλος*. Η παράγραφος αυτή έχει πολλές διορθώσεις, ενώ προηγείται μια σειρά από μεμονωμένες αράδες οι οποίες αποτελούν επανειλημμένες δοκιμές του Marx για την αρχική διατύπωση της τελικής παραγράφου.

12. Εδώ σταματά το χειρόγραφο του Μαξ.

~~Η προσωπική άποψή μου αναφορικά με τη ρωσική κοινότητα, την οποία μελέτησα επί πολλά έτη και ανατρέχοντας στις πρωτότυπες πηγές, έχει ως εξής:~~

~~Αφού μελέτησα (για πολλά έτη) τη ρωσική κοινότητα στις πρωτότυπες πηγές για...~~

~~Για να αποκτηθεί κανείς οριστική άποψη αναφορικά με τα πιθανά πεπρωμένα της ρωσικής κοινότητας, θα πρέπει να διαθέτει κάτι περισσότερο από ασαφείς ιστορικές αναλογίες. Θα πρέπει να τη μελετήσει. Τη μελέτησα για πολλά έτη. Έκανα μελέτη.~~

~~Η προσωπική άποψή μου αναφορικά με τα πιθανά πεπρωμένα της κοινότητας.~~

Οι ειδικές μελέτες που έκανα γι' αυτήν, συμπεριλαμβανομένου και του υλικού στις πρωτότυπες πηγές, με έχει ~~ωθήσει στο συμπέρασμα~~ πείσει ότι αυτή η κοινότητα είναι το φυσικό σημείο αφετηρίας κατόπλι για την κοινωνική αναγέννηση της Ρωσίας, ~~για την αναγέννηση της ρωσικής κοινωνίας~~. Αλλά το πρώτο βήμα θα είναι ~~βεβαίως να τοποθετηθεί σε εκείνες τις συνθήκες...~~ για να μπορέσει να λειτουργήσει ως τέτοιο, θα πρέπει πρώτα να εξαφανιστούν οι επιβλαβείς επιρροές που της επιτίθενται από όλες τις πλευρές, και ακολούθως θα πρέπει να διασφαλίσει τις συνθήκες για αυθόρμητη ανάπτυξη.

«Απλώς δεν θα έπρεπε κανείς να τρομάζει πολύ με τη λέξη “αρχαϊκό”».

Τα προσχέδια του Μαρξ για την επιστολή στη Βέρα Ζάσουλιτς (1881) και η ιστορικότητα του μέλλοντος

Όταν ύστερα από αλλεπάλληλες αστυνομικές διώξεις που ακολούθησαν την αποτυχία της επανάστασης στην ηπειρωτική Ευρώπη το 1848 ο Καρλ Μαρξ κατέληξε στο Λονδίνο το 1849, πίστευε αρχικά τόσο ότι η παραμονή του εκεί θα ήταν πρόσκαιρη όσο και ότι σε λίγα χρόνια θα είχε τελειώσει το ήδη από το 1844 σκοπούμενο έργο του για μια κριτική του δικαίου και της οικονομικής επιστήμης. Διογκωμένες από την ελπίδα, και οι δύο προβλέψεις αποδείχτηκαν λανθασμένες. Το Λονδίνο επρόκειτο να παραμείνει ο τόπος διαμονής του εξόριστου διδάκτορα φιλοσοφίας και (κατά βιοποριστική ανάγκη) δημοσιογράφου, ενώ το κριτικό έργο αναφορικά με την πολιτική οικονομία θα αναπτυσσόταν σε μέγεθος αλλά και οι έρευνες που το συνόδευαν θα απασχολούσαν τον Μαρξ για τις επόμενες τρεις δεκαετίες. Μόνο ένα μέρος τους θα έβλεπε το φως της δημοσιότητας στη διάρκεια της ζωής του. Ένα σημαντικό στοιχείο αναφορικά με αυτό το προγραμματικό έργο, η πορεία του οποίου έχει σχολιαστεί μεν πολλάκις αλλά οι διαστάσεις του έχουν αρχίσει να γίνονται σαφείς μόλις από τα τέλη του 20ού αιώνα, είναι ο ρητά δυναμικός χαρακτήρας του. Ο χαρακτηρισμός αυτός αναφέρεται τόσο στην εγγενή στη μαρξική πραγματεύση τάση της εμπέδωσης του εκάστοτε κριτικού επιχειρήματος στην ευρεία και διεξοδική γνώση της αντίστοιχης βιβλιογραφίας, όσο και στο γεγονός ότι η ενεργοποίηση της κριτικής διαλεκτικής εννοιολογίας στο πλαίσιο όχι πλέον του εγγελιανού Πνεύματος αλλά της πραγματικής ιστορίας καθιστά προκλητική και αναγκαία την παρακολούθηση του ξεδιπλώματος του «αντικειμένου» (φέρ' ειπείν των διεθνών διαστάσεων της κεφαλαιακής συσσώρευσης) την ίδια σχεδόν στιγμή που αυτή πραγματοποιείται. Η δυνατότητα αυτή αποτελεί τόσο ένα δίαυλο αμοιβαίας τροφοδότησης της επιστημονικής και της δημοσιογραφικής ενασχόλησης του Μαρξ (πέρα από τις διαφορετικές σταθμίσεις των

δύο πεδίων από τον ίδιο) όσο και το λόγο της διαρκούς αναθεώρησης (με την έννοια του εμπλουτισμού και της εμπάθυνσης) του *Κεφαλαίου*, όπως θα κατέληγε να ονομαστεί το κριτικό έργο. Εξάλλου το αίτημα αυτό της δυναμικής ανάπτυξης σε εμπειρικά ελεγχόμενο πλαίσιο διατυπώνεται ήδη στα ημιτελή κείμενα του 1845 που έμελλε να λάβουν τη συνοπτική ονομασία *Γερμανική ιδεολογία*, ως μια μεθοδική και πρακτική αντιμετώπιση του πραγματικού ιστορικού κόσμου, των υλικών προϋποθέσεων και των πρακτικών επιδράσεών του. Από την πλευρά του περιεχομένου πρόκειται τόσο για τη δομική ανάλυση ενός ιστορικά συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής, του «ειδικά κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής», όσο και για την εξήγηση της ιστορικής πολυσχιδίας και πολυμορφίας ενόψει ακριβώς της επίγνωσης που έχει προωθήσει η αναφερθείσα κριτική ανάλυση του κεφαλαίου. Οι πάλαι ποτέ φιλοσοφικές κατηγορίες του Γενικού, του Ειδικού και του Μοναδικού, δεν αναπτύσσονται εδώ σε πλαίσιο εύτακτης λογικής ακολουθίας, αλλά εφαρμόζονται αντιστιχτικά στη βάση πραγματικών ιστορικών δεδομένων.

Μία από τις δυναμικές διαστάσεις της κεφαλαιακής συσσώρευσης σε παγκόσμια κλίμακα ήταν (όπως και παραμένει) η διαχείριση του εδάφους, η οποία στο εννοιολογικό επίπεδο της πολιτικής οικονομίας συμπυκνωνόταν στο ζήτημα του καθορισμού της γαιοπροσόδου στο πλαίσιο του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, όσο επίσης και στο ζήτημα της συγκρότησης της διεθνούς αγοράς για τις πρώτες ύλες που προέρχονταν από την εδαφική οικονομία. Η διάσταση αυτή απασχολεί τον Μαρξ ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1850, οπότε και καταλήγει σε μια κριτική διατύπωση της δικής του θεωρίας για τη γαιοπρόσοδο, αντιστιχτικά κυρίως προς τον Ρικάρτο. Η ενασχόληση αυτή δεν αφορά απλώς τον κριτικό εντοπισμό μίας συγκεκριμένης έννοιας όπως η γαιοπρόσοδος ή ενός συγκεκριμένου «τεχνικού» πλέγματος αναπαραγωγής, αλλά έχει επίπτωση στην πολιτική πλευρά του όλου θέματος, η οποία θα διαρκέσει τουλάχιστον μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και αφορά την ύπαρξη, διατήρηση και δράση ενός τόσο οικονομικά όσο και πολιτικά διακριτού στρώματος γαιοκτημόνων, το πεπρωμένο του οποίου θα συγκαθορίσει την πολιτική πορεία του 19ου αιώνα. Το πεπρωμένο αυτό θα υποστεί ριζικές μεταλλαγές τόσο αναφορικά με την αναδιάρθρωση της εισοδηματικής πηγής του εν λόγω στρώματος, του τρόπου δηλαδή με τον οποίο η «παραδοσιακή» γαιοπρόσοδος θα ενταχθεί στη διαδικασία της κεφαλαιακής κυκλοφορίας και αξιοποίησης, όσο και αναφορικά με τον προσδιορισμό και τη νομιμοποίηση της πολιτικής θέσης του, καθώς, και πάλι για λόγους ιστορικής παράδοσης, τα γαιοκτημονικά στρώματα διακρίνονται λόγω της «αριστοκρατικής» καταγωγής τους και της αντιστοίχως προκύπτουσας ενίοτε μονοπωλιακής πρόσβασης σε σημαντικές θέσεις στον κρατικό-διοικητικό μηχανισμό. Από την άλλη πλευρά, όχι μόνο επιστημονικό αλλά και πολιτικό ενδιαφέρον προσφέρει η πορεία και η θέση του καθαρά εργατικού στρώματος της αγροτικής οικονομίας, είτε πρόκειται για μικροϊδιοκτήτες αγρότες είτε για καθαρούς αγρο-

γάτες. Η ανατοποθέτηση αυτού ακριβώς του στρώματος στο νεοπαγές πλαίσιο της κεφαλαιακής συσσώρευσης δεν παραπέμπει μόνο σε νέες μορφές ένδειας, εργατικής κινητικότητας και πληθυσμιακής αναδιάρθρωσης, αλλά επίσης και σε ζητήματα ταξικών συμμαχιών αναφορικά με τις εκάστοτε στρατηγικές της πολιτικής αντιπαράθεσης¹. Πρόκειται για ζητήματα που θα λυθούν, τουλάχιστον ως προς την πολιτική μορφή τους, τον 20ό αιώνα, στον οποίο θα αναπτυχθεί η έννοια του σύγχρονου πολιτικού συστήματος πέρα από την πρόδηλη και σαφή ταξική οριοθέτηση που προδιέγραφε ο 19ος αιώνας (κι αυτό σημαίνει ότι πλέον το ζήτημα της ταξικής ταυτότητας του πολιτικού συστήματος δεν συμπίπτει αποκλειστικά με μια τάξη καταγωγής, αλλά πρέπει να ελέγχεται μέσα από μια περίπλοκη σειρά διαμεσολαβήσεων, η οποία με τη σειρά της εν μέρει μόνο αφορά τη λεγόμενη δημόσια σφαίρα).

Παράλληλα με αυτές τις αναδιφήσεις ο Μαρξ, όπως και αρκετοί άλλοι ριζοσπάστες στα μέσα του 19ου αιώνα, παρακολουθεί την πορεία της μετεπαναστατικής Ευρώπης, διατηρώντας ως μια «σταθερά» της αντεπαναστατικής πολιτικής στον διεθνή χώρο την τσαρική αυτοκρατορία. Είναι πλήθος οι δηλώσεις και διαπιστώσεις τόσο του Μαρξ όσο και του Ένγκελς για τον δυναστικό και αντεπαναστατικό ρόλο της τσαρικής Ρωσίας στην ευρωπαϊκή πολιτική, συνοδευόμενες από πλούσια διακοσμητικά επίθετα για τους αντίστοιχους εμπρόσωπους φορείς αυτής της πολιτικής, η οποία δεν περιορίζεται στα σύνορα της Ρωσίας αλλά –και αυτό δεν είναι φαντασίωση τού εκάστοτε ριζοσπάστη– έχει απλώσει τα δίκτυά της σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες μέσα από μυστικούς πράκτορες και απεσταλμένους. Για λόγους τόσο δημοσιογραφικού βιοπορισμού όσο και πολιτικού προσανατολισμού ο Μαρξ θα παρακολουθήσει επισταμένα τις κινήσεις του τσαρικού καθεστώτος και τις επιπτώσεις του στην ευρωπαϊκή πολιτική, φθάνοντας στο σημείο να δημοσιεύσει το 1853 ένα βιβλίο για τον Άγγλο πρωθυπουργό Πάλμερστον (αποτελούμενο από μια σειρά άρθρων στην εφημερίδα *People's Paper*), με το οποίο υποστήριζε ότι ο «Παμ» ήταν ουσιαστικά υποχείριο της ρωσικής κυβέρνησης (κάτι που θα δηλώσει ρητά, μεταξύ άλλων, σε επιστολή του στον Λασάλ στις 6.4.1854). Θα πρέπει εν προκειμένω να τονιστεί με τη μεγαλύτερη δυνατή έμφαση ότι αυτή η αντιμετώπιση της τσαρικής Ρωσίας δεν αποτελεί προσωπική ιδιομορφία ενός εξόριστου ριζοσπάστη, αλλά έναν κοινό τόπο για πολλούς φιλελεύθερους του 19ου αιώνα, καθώς το τσαρικό καθεστώς διατηρούσε άθικτο και πρόδηλο όχι μόνο τον απολυταρχικό χαρακτήρα του αλλά και στοιχεία ελέω Θεού βασιλείας που παραπέμπουν στον πρώιμο Μεσαίωνα – η εμπάθεια απέναντι στη δυναστική πολιτική του τσάρου απαντά «αυτούσια» στις αντιλήψεις στις αρχές του 20ού αιώνα και σε πολλά κείμενα του Μαξ Βέμπερ, ενός στοχαστή ο οποίος λίγες σχέσεις ήθελε να έχει με τις πολιτικές επιδιώξεις του «μαρξισμού» οποιουδήποτε είδους.

Παρ' όλη όμως τη μονοδιάστατη αντιδραστική, αστυνομική με την ευρύτερη έννοια του όρου στάση της, η Ρωσία δεν ήταν και δεν μπορούσε να είναι ένα παγιωμένο μέγεθος απέναντι στα κελύσματα και τις απαιτήσεις της κεφαλαιοκρατικής νεωτερι-

κότητας. Με την κατάργηση της δουλοπαροικίας το 1861 –τις προεργασίες της οποίας είχε παρακολουθήσει και αναλύσει ο Μαρξ σε άρθρα για εφημερίδες από τα τέλη της δεκαετίας του 1850²– απελευθερώθηκε μια κοινωνική δυναμική, η οποία δεν σκόπευε και δεν έμελλε να περιοριστεί στο συγκεκριμένο θεσμικό πλαίσιο που είχε παραχωρήσει η τσαρική κυβέρνηση. Με την άρση της δουλοπαροικίας δεν βελτιώθηκε μεν η οικονομική θέση της πλειονότητας των αγροτών (καθώς αρκετοί έπρεπε να ξεπληρώσουν στους τέως κυρίους τους σε βάθος πολλών ετών τα κτήματα που καλλιεργούσαν πλέον ως «ελεύθεροι»), αλλά παράλληλα η κίνηση αυτή ερμηνεύθηκε από σημαντικά τμήματα της ρωσικής διανόησης ως στροφή σε σύγχρονες μορφές οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης. Το παιχνίδι των ιστορικών αντικατοπτρισμών που αναπτύχθηκε μέσα από αυτή την κατάσταση, και επρόκειτο να επαναληφθεί με διαφορετικούς τρόπους τον 20ό αιώνα σε άλλες χώρες, συνίστατο στο ότι από την πλευρά της «αναπτυγμένης» Ευρώπης, η Ρωσία προσπαθούσε να μιμηθεί και να εφαρμόσει καινοτόμα πρότυπα διαχείρισης που έμοιαζαν να επιβάλλονται από τον ιστορικό ορίζοντα, ενώ από την πλευρά της Ρωσίας η είσοδος στον «νέο» κόσμο συνοδευόταν, ακριβώς λόγω της καθυστερημένης εισόδου, από την επίγνωση των προβληματικών διαστάσεών του, με τρόπο ο οποίος δημιουργούσε ανάμεικτα αισθήματα στη διάνοηση αναφορικά με την επιθυμία, την προσμονή και την αποδοχή «δυτικών» προτύπων στη μητέρα πατρίδα³. Το κύμα διαμαρτυριών και αντιδράσεων που θα συνόδευε το τσαρικό μανιφέστο του 1861 θα βρει χαρακτηριστικούς εκπροσώπους σε φιλελεύθερους διανοητές όπως ο Ντομπρολιούμποβ, ο Χέρτσεν (που επρόκειτο να γίνει ο εκδότης μιας από τις πιο διάσημες –εξόριστες– ρωσικές εφημερίδες του 19ου αιώνα, της *Καμπάνας*), και πάνω απ' όλους ο Νικολάι Τσερνισέβσκι. Η λεγόμενη αυτή «γενιά του 1860» χάραξε τον ορίζοντα τόσο για τη δημοσιογραφική και πολιτική κριτική των ρωσικών συνθηκών, όσο και για τη λογοτεχνική πραγματέυσή της (χαραριστικό είναι το σημαντικό μυθιστόρημα του Τσερνισέβσκι *Τι να κάνουμε*; που γράφεται στη φυλακή το 1862, και θα αποτελέσει αργότερα, μετά από τρεις δεκαετίες, ένα από τα αγαπημένα αναγνώσματα του νεαρού Βλαδίμηρου Ουλιάνοφ), κι επίσης ξεκίνησε μια μακρά πορεία στατιστικής επεξεργασίας των αλλαγών που διέτρεχαν τη ρωσική κοινωνία⁴. Δεν είναι υπερβολή να υποστηριχτεί ότι αυτή η ένταση μεταξύ του αιτήματος της νεωτερικής ανάπτυξης αφενός, της διατήρησης της εθνικής ιδιομορφίας αφετέρου και της δυνατότητας επιλογής ενός «άλλου», μη κεφαλαιοκρατικού, δρόμου, η οποία διαρκεί επί δεκαετίες, αποτέλεσε μεταξύ άλλων μια από τις κύριες αιτίες για την άνθηση της κλασικής ρωσικής λογοτεχνίας – από τον Γκόγκολ στον Ντοστογιέφσκι έχουν γίνει τεκτονικές μετατοπίσεις στη ρωσική κοινωνία.

Παρά την αναφερθείσα ρητή κριτική στάση του απέναντι στο τσαρικό καθεστώς, ο Μαρξ δεν παρέλειπε να παρακολουθεί τις εξελίξεις στο αχανές ρωσικό κράτος, την ίδια περίοδο (δεκαετία του 1860) όπου ολοκληρώνεται εν πολλοίς σε μορφή αρχικού χειρογράφου η καταγραφή του βασικού όγκου του *Κεφαλαίου*. Το δε ενδια-

φέρον του θα κορυφωθεί όταν το 1869 λάβει από τον Ρώσο Νικολάι Ντάνιελσον το βιβλίο ενός συγγραφέα ονόματι Φλερόβσκι (αργότερα θα αποκαλυφθεί ότι πρόκειται για ψευδώνυμο του Βασίλι Βασίλιεβιτς Μπερβί) με τον άκρως δελεαστικό τίτλο *Η κατάσταση των εργατικών τάξεων στη Ρωσία*. Ο Μαρξ δεν θα αργήσει να πληροφορήσει τον Ένγκελς ότι ο Ρώσος συγγραφέας έχει επιτελέσει για τη Ρωσία κάτι αντίστοιχο με αυτό που ο ίδιος ο Ένγκελς είχε επιτύχει για την εργατική τάξη της Αγγλίας το 1845 στο έκτοτε διάσημο βιβλίο του. Η πρόκληση για την έρευνα του Μπερβί είναι τόσο μεγάλη, ώστε ο Μαρξ θα αρχίσει να μαθαίνει ρώσικα για να αποκτήσει πρόσβαση όχι μόνο στο εν λόγω βιβλίο αλλά και στη βιβλιογραφία που λανθάνει για το αντικείμενό του (ο Ένγκελς έχει αρχίσει την αντίστοιχη προσπάθεια από τον Μάρτιο του 1853). Τον Φεβρουάριο του 1870 έχει προοδεύσει τόσο στην εκμάθηση της ξένης γλώσσας ώστε έχει διαβάσει το μισό βιβλίο (το ίδιο έτος ο συντάκτης του θα εξοριστεί από το τσαρικό καθεστώς, όπως ανακοινώνει ο Μαρξ στον Ένγκελς τον Απρίλιο), ενώ από το ίδιο έτος με την παρότρυνση του Χέρμαν Λοπάτιν (ενός εκ των πρωταρχικών μεταφραστών του *Κεφαλαίου* στα ρώσικα) θα αρχίσει τη μελέτη κειμένων του Ν. Τσερνισέβσκι, η πνευματική πορεία του οποίου αναδεικνύει εντυπωσιακές ομοιότητες με εκείνη του Μαρξ⁵.

Έκτοτε ο Μαρξ δεν θα εγκαταλείψει την εξέταση της ρωσικής κατάστασης, κυρίως αναφορικά με τις οικονομικές αναδιαρθρώσεις που συνοδεύουν τη βαθύτερη εμπλοκή της Ρωσίας στην επιγενόμενη διεθνή οικονομία (μαζί με τις ιμπεριαλιστικές παραφυάδες της) – μία εξέταση που θα συνδυαστεί με την αντίστοιχη επεξεργασία στατιστικού υλικού από τις ΗΠΑ αναφορικά με τις εκεί μορφές της κεφαλαιακής συσσώρευσης. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1860, καθοδόν προς την ολοκλήρωση της ενότητας για τη γαιοπρόσοδο, η οποία προοριζόταν για το Τρίτο Βιβλίο του *Κεφαλαίου*, ο Μαρξ θα στραφεί μεταξύ άλλων στην ανάγνωση των βιβλίων του Γκέοργκ Λούντβιχ φον Μάουρερ, όπου διατυπώνεται η άποψη ότι η μορφή της κοινοκτημοσύνης του εδάφους αποτελούσε κοινό χαρακτηριστικό των ευρωπαϊκών λαών στο απώτερο παρελθόν – κάτι που ο Μαρξ δεν θα πάψει να επαναλαμβάνει στα χρόνια που θα ακολουθήσουν (πρβλ. την επιστολή στον Ένγκελς της 14.3.1868, όπως και της 7.11.1868 όπου τονίζεται ότι η ρωσική αγροτική κοινότητα είναι ταυτόσημη με την αρχαιογερμανική κοινότητα). Επίσης στο πλαίσιο των «αρχαιολογικών» ερευνών του για τις μορφές της γαιοκτησίας ο Μαρξ τον Φεβρουάριο του 1871 θα παρακαλέσει τον Λούντβιχ Κούγκελμαν να βρει και να του στείλει το βιβλίο του Αουγκούστ Χάξταουζεν με τις διεξοδικές περιγραφές του αγροτικού βίου στη Ρωσία⁶. Ένας από τους καρπούς αυτής της ενασχόλησης θα είναι η μη συμπερίληψη στη δεύτερη έκδοση του Πρώτου Βιβλίου του *Κεφαλαίου* το 1872 μιας ειρωνικής παρατήρησης αναφορικά με τις διαπιστώσεις του Χέρτσεν σε σχέση ακριβώς με τις δυνατότητες του ρωσικού κομμουνισμού (όπως επίσης και δεν θα συμπεριληφθεί στην πρώτη ρωσική έκδοση το 1872)⁷.

Το ενδιαφέρον αναφορικά με τη Ρωσία είναι κάθε άλλο παρά μονόπλευρο. Σημαντικό τμήμα της ρωσικής ριζοσπαστικής διανόησης θα στραφεί στο *Κεφάλαιο* του Μαρξ για να αναλύσει τόσο την κοινωνική μορφή η οποία φαίνεται να επιβάλλεται αργά αλλά σταθερά στη Ρωσία, όσο και για να αντλήσει πρακτικά συμπεράσματα αναφορικά με τον τρόπο της επιβολής αυτής⁸. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι η Ρωσία θα είναι η πρώτη χώρα η διανόηση της οποίας θα αποπειραθεί μια μετάφραση του *Κεφαλαίου*. Η αρχική απόπειρα της μετάφρασης και δημοσίευσης του *Κεφαλαίου* από τον Αλεξάντερ Σέρνο Σολόβεβιτς, φίλο και μαθητή του Τσερνισέβσκι, δεν επρόκειτο να τελεσφορήσει. Το ίδιο έτος, το 1868, ένα μέλος της Εταιρείας Αμοιβαίας Πίστωσης της Αγίας Πετρούπολης, ο προαναφερθείς Νικολάι Ντάνιελσον, θα ξεκινήσει την απόπειρα της μετάφρασης σε συνεργασία με τον εκδότη Ν. Π. Πολιάκοβ. Μαθαίνοντας για το σκοπούμενο έργο, ένα άλλο μέλος της εν λόγω Εταιρείας, ο Λιουμπάβιν, πρότεινε ως μεταφραστή τον (γνωστό) Μιχαήλ Μπακούνιν, ο οποίος εκείνη την περίοδο βρισκόταν σε ενδεή οικονομική κατάσταση. Λαμβάνοντας μια προκαταβολή τριακοσίων ρουβλιών, ο Μπακούνιν θα ξεκινούσε τη μετάφραση το καλοκαίρι του 1869, προκειμένου να την εγκαταλείψει πριν τελειώσει με το πρώτο κεφάλαιο. Τον διαδέχθηκε ο Χέρμαν Λοπάτιν, ο οποίος ολοκλήρωσε τα κεφάλαια 2 και 3 καθώς και τμήμα του τέταρτου κεφαλαίου (αναχωρώντας κατόπιν από το Λονδίνο για τη Ρωσία, όπου και συνελήφθη, καταλήγοντας σε εξορία στη Σιβηρία), ενώ το υπόλοιπο κείμενο ολοκληρώθηκε από τον Ντάνιελσον, τον ιθύνοντα νου πίσω από το όλο εγχείρημα – το πρώτο κεφάλαιο ολοκληρώθηκε πιθανώς από τον Λιουμπάβιν (πρβλ. Resis 1970 για μια διεξοδική παράθεση της πορείας του βιβλίου στη Ρωσία). Με την αρχική κοινοποίηση του Ντάνιελσον για τη σκοπούμενη μετάφραση, ο Μαρξ θα δηλώσει στον Κούγκελμαν την 12η Οκτωβρίου 1868: «Πριν από λίγες ημέρες με αιφνidiάσε ένας βιβλιοπώλης από την Πετρούπολη με την είδηση ότι η ρωσική μετάφραση του *Κεφαλαίου* βρίσκεται στο τυπογραφείο. Μου ζήτησε τη φωτογραφία μου για τη βινιέτα του τίτλου, και δεν μπόρεσα να αρνηθώ αυτή την εξυπηρέτηση στους “καλούς φίλους μου”, τους Ρώσους. Είναι ειρωνεία του πεπρωμένου ότι οι Ρώσοι, τους όποιους έχω καταπολεμήσει ακατάπανυστα εδώ και 25 χρόνια, όχι μόνο στα γερμανικά αλλά και στα γαλλικά και τα αγγλικά, υπήρξαν πάντα “ευεργέτες” μου. Το 1843-44 στο Παρίσι οι εκεί Ρώσοι αριστοκράτες με κουβαλούσαν στα χέρια. Το κείμενό μου ενάντια στον Προυντόν (1847) όπως και εκείνο που δημοσίευσα στον Duncker (1859)⁹ δεν βρήκαν πουθενά μεγαλύτερη διάθεση από τη Ρωσία. Και το πρώτο ξένο έθνος που μεταφράζει το *Κεφάλαιο* είναι το ρώσικο. Αλλά δεν πρέπει κανείς να υπερεκτιμά αυτά τα πράγματα. Στη νεανική περίοδό της η ρωσική αριστοκρατία εκπαιδεύεται στα γερμανικά πανεπιστήμια και στο Παρίσι. Αναζητά διαρκώς το ακρότερο που έχει να προσφέρει η Δύση. Πρόκειται για καθαρή *gourmandise*, όπως την ασκούσε και ένα τμήμα της γαλλικής αριστοκρατίας στη διάρκεια του 18ου αιώνα. *Ce n'est pas pour les tailleurs et le bottiers*, έλεγε τότε ο Βολ-

ταίρος για τον δικό του Διαφωτισμό. Αυτό δεν εμποδίζει τους ίδιους αυτούς Ρώσους να γίνονται απατεώνας από τη στιγμή που εισέρχονται στην κρατική υπηρεσία» (MEW 32: 566-567). Εντέλει το πρώτο Βιβλίο του *Κεφαλαίου* θα κυκλοφορήσει την 27η Μαρτίου 1872 στη Ρωσία, αφού η τσαρική λογοκρισία, μέσα από τις αντίστοιχες εκθέσεις των λογοκριτών Σκουράτοβ και Ντε Ρομπέρτι¹⁰ (Resis 1970: 221-222) θα το θεωρήσει ως δυσπρόσιτο για το ευρύ κοινό και συνεπώς ακίνδυνο για τη διάδοση επαναστατικών αντιλήψεων. Την ίδια περίοδο όλα τα άλλα γραπτά του Μαρξ και του Ένγκελς έχουν απαγορευτεί ρητά από τη λογοκρισία.

Πέρα από τα καθαυτό οικονομικά ζητήματα που απασχολούσαν τόσο τον Μαρξ όσο και τους Ρώσους αναφορικά κυρίως με την αναδιάρθρωση της αγροτικής οικονομίας στο πλαίσιο ενός αναπτυσσόμενου και διαφοροποιημένου κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, το βαθύτερο ζήτημα που απασχολούσε τη συνολική ριζοσπαστική διάνοηση της Ευρώπης ήταν η ίδια η πορεία της κεφαλαιοκρατικής ανάπτυξης, η οποία ενόψει των πολιτικών εξελίξεων στη Γαλλία και στην Πρωσία στην αρχή της δεκαετίας του 1870 προείκαζε πολέμους μεταξύ των κεφαλαιοκρατικών κρατών, τόσο εντός όσο και εκτός της Ευρώπης – είχαν εξάλλου προηγηθεί τόσο ο πόλεμος της Κριμαίας (που έχει απαθανατιστεί, μεταξύ άλλων, στα *Ημερολόγια της Σεβαστούπολης* από τον Τόλστοϋ) όσο ο Εμφύλιος Πόλεμος στις ΗΠΑ. Υπό την προοπτική αυτή, η πραγμάτευση των διεθνών σχέσεων μέσα από το πρίσμα της κεφαλαιακής συσσώρευσης και της αναδιάταξης των εθνών και των κρατών που εμπλέκονταν σε αυτήν – μια προσέγγιση στην οποία τόσο ο Μαρξ όσο και ο Ένγκελς είχαν πρωτοστατήσει ήδη τη δεκαετία του 1850– είχε αποκτήσει βαρύνουσα σημασία, καθώς οι εκάστοτε επαναστατικές απόπειρες σε μια χώρα είχαν σαφή επίπτωση στις γειτονικές της. Την ίδια περίοδο η επέκταση της κεφαλαιοκρατικής διαδικασίας παραγωγής και αξιοποίησης τόσο εντός των αναπτυσσόμενων κοινωνιών όσο και μεταξύ των κρατών θα γεννούσε σε αρκετούς φορείς ριζοσπαστικής αλλά και συντηρητικής διανόησης διαφοροποιημένες αντιλήψεις αναφορικά με την ένταξη του εδάφους στη διαδικασία αξιοποίησης. Ήδη στο Πρώτο Βιβλίο του *Κεφαλαίου* ο Μαρξ είχε θεωρήσει το έδαφος μέσο παραγωγής αλλά και μήτρα του πλούτου, ώστε στην ιδιοσυστασία του ήταν εγγεγραμμένη η κανονιστική απαίτηση της διατήρησής του για τις ερχόμενες γενεές – κάτι το οποίο δεν αποτελούσε (και συνέχισε να μην αποτελεί) ιδιαίτερη μέριμνα της κεφαλαιοκρατικής αντιμετώπισης του εδάφους. Το 1872, σε μία ομιλία του στο παράρτημα της Διεθνούς στο Μάντσεστερ με τίτλο *Η εθνικοποίηση του εδάφους*, ο Μαρξ θα τόνιζε μεταξύ άλλων τα εξής: «Η εθνικοποίηση του εδάφους θα επιτελέσει πλήρη αλλαγή στις σχέσεις μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, και τελικά θα αποτινάξει την κεφαλαιοκρατική μορφή παραγωγής, είτε βιομηχανική είτε αγροτική. Τότε οι ταξικές διακρίσεις και τα προνόμια θα εξαφανιστούν μαζί με την οικονομική βάση στην οποία στηρίζονται. [...] Δεν θα υπάρχει πλέον κυβέρνηση ή κρατική εξουσία, διακριτή από την ίδια την κοινωνία! Η γεωργία, η ορυ-

ξη, η βιοτεχνία, κοντολογίς όλοι οι κλάδοι της παραγωγής θα οργανωθούν σταδιακά με τον πλέον κατάλληλο τρόπο. Η εθνική *συγκεντροποίηση των μέσων παραγωγής* θα καταστεί η εθνική βάση μιας κοινωνίας αποτελούμενης από συνεταιρισμούς ελεύθερων και ίσων παραγωγών, οι οποίοι θα εκτελούν την κοινωνική λειτουργία [the social business] στη βάση ενός κοινού και έλλογου σχεδίου. Αυτός είναι ο ανθρωπιστικός στόχος προς τον οποίο τείνει το μεγάλο οικονομικό κίνημα του 19ου αιώνα» (MEW 18: 62). Στη Ρωσία όμως η αντιμετώπιση των ιστορικών προκλήσεων δεν επρόκειτο να συμβάλει στον ενιαίο χαρακτήρα της ριζοσπαστικής διάνοησης, και αυτό όχι μόνο για λόγους που σχετίζονταν με τη λογοκρισία και επιτήρηση του τσαρικού καθεστώτος, αλλά και για λόγους που πηγαζαν από τη συγκεκριμένη, ιστορική ιδιομορφία της χώρας, η οποία συνδύαζε χαρακτηριστικά τόσο αρχαϊκά όσο και άκρως νεωτερικά (σε σχέση με την αντίστοιχη περίοδο). Σχολιάζοντας με τον δικό του γλαφυρό τρόπο την κατάσταση στη Ρωσία στα μέσα της δεκαετίας του 1870 ο Ένγκελς θα διαπίστωνε ότι «Χωρίς αμφιβολία η Ρωσία βρίσκεται στις παραμονές μίας επανάστασης. [...] Μίας επανάστασης η οποία θα έχει τεράστια σημασία για ολόκληρη την Ευρώπη ήδη επειδή θα καταστρέψει με ένα χτύπημα την τελευταία, μέχρι τώρα άθικτη εφεδρεία της πανευρωπαϊκής αντίδρασης. [...] Μόνο δύο γεγονότα μπορούν να την αναβάλλουν: ένας επιτυχημένος πόλεμος ενάντια στην Τουρκία ή την Αυστρία, για τον οποίο απαιτούνται χρήματα και σίγουρες συμμαχίες, είτε όμως – μια πρόωγη απόπειρα εξέγερσης, η οποία θα ωθήσει και πάλι τις κατέχουσες τάξεις στην αγκαλιά της κυβέρνησης» (MEW 18: 567).

Το 1876, από ριζοσπάστες οι οποίοι, τουλάχιστον για ηλικιακούς λόγους είχαν διαφοροποιηθεί από την αναφερθείσα «γενιά του 1860» (σημαντικά ονόματα εν προκειμένω ήταν ο Λαβρόφ, ο Μπακούνιν και ο Τκάτσεφ), είχε ιδρυθεί στη Ρωσία η οργάνωση Ζέμλια ι Βόλια (Γη και Ελευθερία), η οποία στην πλειοψηφία της προάσπιζε τον ένοπλο αγώνα ενάντια στο τσαρικό καθεστώς, παραμένοντας παράλληλα πιστή στις κλασικές πεποιθήσεις του «λαϊκιστικού» κινήματος της προηγούμενης δεκαετίας (Offord 1986: 19). Το 1879 η οργάνωση διασπάστηκε αφενός στη Ναρόντναγια Βόλια (Λαϊκή Βούληση) και αφετέρου στον Τσόρνι Περεντέλ (Μαύρος Αναδασμός), ο οποίος δεν υποστήριζε την ένοπλη δράση και την αντικρατική δραστηριότητα αλλά συνηγορούσε υπέρ ευρύτερων μεταρρυθμιστικών ενεργειών. Μέσα από την παράνομη δράση της, τις εφημερίδες και τα φυλλάδιά της όπως και την προάσπιση της ρωσικής κοινωνικής και ηθικής ιδιαιτερότητας (στην οποία συνέβαλλε η διάδοση των κειμένων του Τσερνισέβσκι) η Λαϊκή Βούληση έγινε μία από τις σημαντικότερες επαναστατικές οργανώσεις της Ευρώπης στα τέλη του 19ου αιώνα, και τα μέλη της, οι λεγόμενοι ναροντοβόλτσι, αποτελούσαν κοινή αναφορά σε πολιτικές και δημοσιογραφικές αναφορές. Από την πλευρά τους, τα ιθύνοντα μέλη του Μαύρου Αναδασμού, οι λεγόμενοι τσερνοπερεντέλτσι, μεταξύ των οποίων ήταν ο Πλεχάνοφ, ο Άξελροντ και η Β. Ζασούλιτς, μετανάστευσαν στην Ελβετία, όπου το 1883

ίδρυσαν μια νέα οργάνωση ονόματι Ασβαμπαζντένια Τρούντα (Απελευθέρωση της Εργασίας), η οποία ακολουθούσε μια εξελικτική αντίληψη, θεωρώντας τις δομές της ρωσικής αγροτικής οικονομίας ως υπολείμματα του παρελθόντος που όφειλαν να σαρωθούν από την «κανονικοποιημένη» ανάπτυξη της κεφαλαιοκρατίας όπως αυτή είχε πραγματοποιηθεί στη Δύση. Αυτή την αντίληψη εννοούσε ο Μαξ όταν έκανε λόγο για τους «Ρώσους θαυμαστές του κεφαλαιοκρατικού συστήματος».

Ο Μαξ επιδίωκε την ενημέρωση γι' αυτές τις αντιπαράθεσεις στο εσωτερικό της ρωσικής ριζοσπαστικής διάνοησης, οι οποίες δεν είχαν απλώς γνωστικό αλλά και πολιτικό ενδιαφέρον. Σε επιστολή της 22ας Μαρτίου 1873 στον Νικολάι Ντάνιελσον θα του ζητήσει πληροφορίες για την αντιπαράθεση μεταξύ Τσιτσέριν και Μπελιάεφ αναφορικά με την κοινοκτησία του εδάφους. Στην ίδια επιστολή θα τονίσει τη διαφορά μεταξύ της ιστορικής γένεσης ενός σχεσιακού θεσμικού πλαισίου αφενός και του θεσμού αυτού καθαυτών αφετέρου, δείχνοντας ότι το λόγο για το δεύτερο είχε το εκάστοτε ιστορικό παρόν (κάτι το οποίο έχει επισημάνει ήδη σε παλαιότερη αλληλογραφία του με τον Λασσάλ). Αυτό τον τρόπο εξέτασης θα τον εφαρμόσει σε όλες τις μελέτες του.

Η αντιπαράθεση των απόψεων αναφορικά με τη φύση και τη λειτουργία της ρωσικής αγροτικής κοινότητας, του *μυρ*, ενόψει των οικονομικών και κοινωνικών αλλαγών στη Ρωσία, είχε διχάσει βαθιά τους αντίστοιχους ριζοσπαστικούς φορείς, καθώς η εκάστοτε αρνητική ή θετική εκτίμηση της ρωσικής αγροτικής οικονομίας είχε με αυτονόητο τρόπο επιπτώσεις στη βραχυπρόθεσμη και μακροπρόθεσμη στρατηγική της εκάστοτε οργάνωσης. Ενώ οι ναροντοβόλτσι διατηρούσαν εν πολλοίς την παλαιά ναροντνική αντίληψη για την ανόρθωση του λαού (και αυτό σημαίνει: της αγροτιάς) απέναντι στο τσαρικό καθεστώς, οι τσερνοπερεντέλτσι έθεταν έμφαση στην επέκταση της κεφαλαιοκρατίας, η οποία αφού θα είχε μεταλλάξει τον ρωσικό (αγροτικό) πληθυσμό, θα κατέληγε κάποτε να ανατρέψει τις απολυταρχικές δομές του τσαρικού καθεστώτος. Αναζητώντας μια απάντηση, τον Φεβρουάριο του 1881 η Βέρα Ζασούλιτς έστειλε στον Μαξ την εξής επιστολή:

16 Φεβρουαρίου 1881

Γενεύη

Rue de Lausanne, αρ. 49

L'imprimerie polonaise

Αξιότιμε πολίτη!

Δεν θα αγνοείτε σίγουρα ότι το *Κεφάλαιό* σας χαιρεί μεγάλης δημοτικότητας στη Ρωσία. Αν και η έκδοση έχει κατασχεθεί, τα ολίγα αντίτυπα που απέμειναν διαβάζονται και ξαναδιαβάζονται από τη μάζα των λιγότερο ή περισσότερο μορφωμένων ανθρώπων στη χώ-

ρα μας· σοβαροί άνθρωποι το μελετούν. Αυτό που ενδεχομένως αγνοείτε είναι ο ρόλος που παίζει το *Κεφάλαιό* σας στις συζητήσεις μας αναφορικά με το αγροτικό ζήτημα στη Ρωσία και για την αγροτική κοινότητά μας. Γνωρίζετε καλύτερα από οποιονδήποτε άλλο πόσο επείγον είναι αυτό το ερώτημα στη Ρωσία. Γνωρίζετε τι άποψη είχε ο Τσερνισέβσκι γ' αυτό. Η προοδευτική γραμματεία μας –για παράδειγμα, η εφημερίδα *Ατέτοσετβενιγε Ζαπίσκι*– συνεχίζει να καλλιεργεί τις ιδέες του. Αλλά το ερώτημα αυτό είναι κατά την άποψή μου ένα ερώτημα ζωής και θανάτου, κυρίως για το σοσιαλιστικό κόμμα μας. Με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο ακόμη και το προσωπικό πεπρωμένο των σοσιαλιστών επαναστατών μας εξαρτάται από αυτό. Διότι υπάρχουν μόνο δύο πιθανότητες: Είτε η αγροτική κοινότητα, απελευθερωμένη από τις δυσβάσταχτες φορολογικές απαιτήσεις, τις πληρωμές στους αριστοκράτες και την αυθαίρετη διοίκηση, είναι ικανή να αναπτυχθεί προς μια σοσιαλιστική κατεύθυνση, δηλαδή να οργανώσει σταδιακά την παραγωγή της και τη διανομή των προϊόντων της σε συλλογική βάση. Σε αυτή την περίπτωση ο σοσιαλιστής επαναστάτης πρέπει να αφιερώσει όλη τη δύναμή του στην απελευθέρωση και την ανάπτυξη της κοινότητας.

Εάν αντιθέτως η κοινότητα είναι προορισμένη να εξαφανιστεί, αυτό που απομένει για τους σοσιαλιστές, ως τέτοιους, είναι ορισμένοι λιγότερο ή περισσότερα κακοδιατυπωμένοι υπολογισμοί για το πόσες δεκαετίες θα χρειαστεί η γη των Ρώσων αγροτών να περάσει στα χέρια της αστικής τάξης, και πόσοι αιώνες θα χρειαστούν η κεφαλαιοκρατία στη Ρωσία για να φτάσει στην ανάπτυξη που έχει επιτύχει στη Δυτική Ευρώπη. Εν προκειμένω, το καθήκον τους θα είναι να ασκούν προπαγάνδα αποκλειστικά στους εργάτες των πόλεων, ενώ αυτοί οι εργάτες θα βυθίζονται διαρκώς στην αγροτική μάζα η οποία, ως επακόλουθο της διάλυσης της κοινότητας, θα καταλήξει στους δρόμους των μεγάλων πόλεων αναζητώντας ένα μισθό.

Προσφάτως ακούμε ότι η αγροτική κοινότητα είναι μία αρχαϊκή μορφή καταδικασμένη από την ιστορία, από τον επιστημονικό σοσιαλισμό, σε εξαφάνιση, και κοντολογίς είναι εκτός συζήτησης. Οι άνθρωποι που υποστηρίζουν μια τέτοια άποψη αποκαλούν εαυτούς τους κατέξοχην οπαδούς σας: «Μαρξιστές». Συχνά το ισχυρότερο επιχείρημά τους είναι: το έχει πει ο Μαρξ.

«Μα, πώς το συμπεραίνεις αυτό από το *Κεφάλαιο*;» λένε άλλοι. «Δεν συζητά [εκεί] το αγροτικό ζήτημα, και δεν λέει τίποτε για τη Ρωσία».

«Αυτό θα είχε πει, εάν είχε σχολιάσει τη χώρα μας», απαντούν οι οπαδοί σας, ενδεχομένως με υπερβολική τόλμη. Αντιλαμβάνεστε λοιπόν, πολίτη, πόσο σημαντική είναι η άποψή σας, και πόσο μεγάλη εξυπηρέτηση θα μας κάνετε διατυπώνοντας τις ιδέες σας για το πιθανό πεπρωμένο της αγροτικής κοινότητάς μας και για τη θεωρία της ιστορικής αναγκαιότητας για όλες τις χώρες του κόσμου να διέλθουν από όλες τις φάσεις της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής.

Εν ονόματι των φίλων μου, πολίτη, λαμβάνω το θάρρος να σας ζητήσω να μου κάνετε αυτή τη χάρη.

Εάν ο χρόνος δεν σας επιτρέπει να διατυπώσετε τις ιδέες σας με λιγότερο ή περισσότερο λεπτομερή τρόπο, τότε θα σας παρακαλούσα να το κάνετε με τη μορφή μιας επιστολής, την οποία θα μας επιτρέπατε να μεταφράσουμε και να δημοσιεύσουμε στη Ρωσία.

Με σεβαστούς χαιρετισμούς

Βέρα Ζασούλιτς

Η διεύθυνσή μου είναι:

Imprimerie polonaise,

Rue de Lausanne αρ. 49

Γενεύη

Δεν ήταν η πρώτη φορά που ο Μαρξ ερχόταν αντιμέτωπος με το ερώτημα αυτό: δέκα χρόνια πριν την επιστολή της Ζασούλιτς, τον Ιανουάριο του 1871, η Ελισαβέτα Ντιμίτριεβα (γνωστή και ως Τομανόβκαγια) του είχε θέσει το ίδιο ερώτημα αναφορικά με τη δυνατότητα επιβίωσης της ρωσικής εδαφικής κοινοκτημοσύνης (Resis 1970: 227-228· Easton 1980: 103-104), εκφράζοντας την άποψη ότι ο θεσμός αυτός δεν επρόκειτο να αντέξει την επέκταση των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων (μετά από αυτή τη συνδιαλλαγή, η Ντιμίτριεβα θα εμπλεκόταν ενεργά στην Παρισινή Κομμούνια, ιδρύοντας την *Union des Femmes* με την πτώση της Κομμούνιας η Ντιμίτριεβα θα έφυγε από τη Γαλλία, καταλήγοντας στο πλευρό του συζύγου της στη μακρά σιβηρική εξορία του). Η επιστολή της Ζασούλιτς έθετε επί τάπητος ένα ζήτημα παρόμοιο με εκείνο στο οποίο είχε αποπειραθεί να απαντήσει ο Μαρξ στην εφημερίδα *Ατέ-τσεστβενιγε Ζαπίσκι* το 1877, χωρίς όμως να προχωρήσει τότε στη δημοσιοποίηση των απόψεών του. Πέρα από το γεγονός ότι ο ίδιος ήθελε να αποφύγει την ερμηνεία των παραθέσεών του ως «φιλοσοφία της ιστορίας», η οποία τρόπον τινά υπαγόρευε την πορεία της ιστορίας (κάτι το οποίο εντούτοις επανέλαβε μέχρι παράκρουσης ο 20ός αιώνας), το ερώτημα της Ζασούλιτς αναφορικά με τη Ρωσία και την κεφαλαιοκρατική νεωτερικότητα αποτελούσε σημαντική αφορμή για μια σταθμισμένη παράθεση αναφορικά ακριβώς με τη δυναμική του μέλλοντος για έναν συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό. Για να απαντήσει στο αίτημα της Ζασούλιτς ο Μαρξ, όπως το συνήθιζε σε σημαίνοντα ζητήματα της αλληλογραφίας του, συνέταξε μια σειρά από προσχέδια, τέσσερα τον αριθμό, τα οποία είδαν το φως της δημοσιότητας το 1926, επιμελημένα από τον Ντάβιντ Ριαζάνοβ¹¹.

Ξεκινώντας με τις δικές του διαπιστώσεις για την εισβολή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής στη Δυτική Ευρώπη, ο Μαρξ επαναλαμβάνει το ερώτημα για τον «αναπόφευκτο» χαρακτήρα του συγκεκριμένου τρόπου επικράτησης της κεφαλαιοκρατίας στη Ρωσία, όπως υποστηρίζουν οι «μαρξιστές» οπαδοί του (για τους οποίους θα επισημάνει στο δεύτερο Προσχέδιο ότι δεν τους γνωρίζει). Ουσιαστικά

αυτό που πρέπει να απαντηθεί εδώ είναι η τροπικότητα του σχηματισμού μιας σύγχρονης κοινωνικής μορφής ενόψει ενός πλαισίου κυμαινουσας απροσδιοριστίας, κυρίως αναφορικά με τον επίμαχο ρωσικό «θεσμό» του *μιορ*, της αγροτικής κοινότητας. Ο Μαξ απαντά αρνητικά σε σχέση με τον αναπόφευκτο χαρακτήρα του συγκεκριμένου τρόπου επικράτησης της σύγχρονης οικονομικής μορφής στη Ρωσία, καθώς εδώ διαπιστώνει κάτι που ο ίδιος έχει εξακριβώσει μέσα από τις αναφερθείσες εθνολογικές μελέτες του. Γιατί θα πρέπει άραγε η Ρωσία να ξεφύγει από τη διαδικασία της πρωταρχικής συσσώρευσης που περιγράφεται στο κεφ. 24 του πρώτου Βιβλίου του *Κεφαλαίου*; «Απαντώ: Διότι στη Ρωσία, χάριν μιας μοναδικής σύμπτωσης συνθηκών, η αγροτική κοινότητα που υπάρχει σε εθνική κλίμακα μπορεί να απελευθερωθεί από τα πρωτόγονα χαρακτηριστικά της και να αναπτυχθεί άμεσα ως στοιχείο της συλλογικής παραγωγής σε εθνικό επίπεδο. Ακριβώς λόγω της συγχρονίας της με την κεφαλαιοκρατική παραγωγή μπορεί να οικειοποιηθεί τα *θετικά επιτεύγματα* της χωρίς να υποστεί τις φοβερές περιπέτειές της. Η Ρωσία δεν ζει απομονωμένη από τον σύγχρονο κόσμο, ακόμη δε λιγότερο είναι η λεία ενός ξένου κατακτητή όπως οι Ανατολικές Ινδίες» (Π1)¹². Υπό αυτή την προοπτική το ζήτημα της αντιμετώπισης ενός πλαισίου ανάπτυξης από ένα άλλο πλαίσιο όχι απλώς λιγότερο αναπτυγμένο αλλά και με «αρχαϊκά» στοιχεία καθίσταται με κλασικό μαρξικό τρόπο ζήτημα τόσο λογικό, ως προς τις αφηρημένες-δομικές προκειμένες του, όσο και σαφώς πολιτικό, αναφορικά με τις εμπράγματα ανασχέσεις της χειραφετικής δυνατότητας. Η «γνωσιοθεωρητική» διάσταση που λανθάνει στα Προσχέδια του Μαξ δεν έτυχε της προσοχής που της αξίζει, ενώ η ίδια διατηρεί προσεγγίσεις που απαντούν (τουλάχιστον) στις σημειώσεις των *Grundrisse*, τριάντα χρόνια πριν. Ακολουθώντας τη διαπίστωση που έχει διατυπώσει ήδη στα μέσα της δεκαετίας του 1840 ότι πλέον στη νεωτερικότητα έχει αναδυθεί η εμπράγματα βάση των κοινωνιών με την ονομασία της «αστικής κοινωνίας», ο Μαξ υποστηρίζει ότι είναι πλέον υποθετικά δυνατό (τονίζει ο ίδιος «*θεωρητικά* δυνατό», και «από μια καθαρά θεωρητική σκοπιά» Π1) για κοινωνίες όπως η ρωσική να καρπωθούν το επίπεδο των παραγωγικών δυνάμεων της νεωτερικότητας, χωρίς να χρειάζεται να διέλθουν από αυτό που ο ίδιος ονομάζει «Καυδιανό ζυγό» της ιστορίας: «Εάν η αγροτική κοινότητα είχε τεθεί εκ των προτέρων σε ομαλές συνθήκες τη στιγμή της χειραφέτησης των αγροτών, εάν επιπλέον το τεράστιο δημόσιο χρέος, το οποίο στο μεγαλύτερο τμήμα του εξοφλείται εις βάρος των αγροτών και από την τσέπη τους, μαζί με τα άλλα τεράστια ποσά που παρέχονται από το κράτος (πάντα δε εις βάρος και από την τσέπη των αγροτών) στους «νέους πυλώνες της κοινωνίας» οι οποίοι έχουν μεταμορφωθεί σε κεφαλαιοκράτες [είχαν δοθεί υπέρ της κοινότητας] – εάν όλες αυτές οι δαπάνες είχαν εξυπηρετήσει την περαιτέρω ανάπτυξη της αγροτικής κοινότητας, τότε δεν θα ρέμβαζε σήμερα κανείς για το «ιστορικά αναπόφευκτο» του αφανισμού της κοινότητας: Όλοι θα αναγνώριζαν σε αυτήν το στοιχείο της παλιγγενεσίας της ρωσικής

κοινωνίας καθώς και ένα στοιχείο ανωτερότητας απέναντι στις χώρες που είναι ακόμη υποδουλωμένες στο κεφαλαιοκρατικό καθεστώς» (Π1). Η βασική «λογική» διαπίστωση αυτής της επιχειρηματολογίας – η οποία θα μπορούσε, εν είδει νοητικού πειράματος, να εφαρμοστεί και σε άλλες χώρες (όπως φέρ’ ειπείν η Ελλάδα) που εισήλθαν εκούσες ακούσες στον σύγχρονο διεθνή καταμερισμό εργασίας όταν η κεφαλαιοκρατία είχε ήδη αναπτυχθεί – είναι ότι η εξωτερικότητα της κεφαλαιοκρατικής οικονομίας σε μια συγκεκριμένη χώρα, η εισαγωγή δηλαδή «έτοιμων» κεφαλαιοκρατικών τρόπων παραγωγής και αξιοποίησης από άλλες χώρες, νομιμοποιεί την από αυτή την άποψη «ισότιμη» υιοθέτηση των σοσιαλιστικών και κομμουνιστικών προτάσεων για τη διαχείριση της οικονομικής μορφής. Ο Μαξ χρησιμοποιεί εδώ τα αφηρημένα και ταυτόχρονα λογικά και ιστορικά σχήματα εξήγησης που έχει χρησιμοποιήσει στο τελευταίο υποκεφάλαιο του 24^{ου} κεφαλαίου του Πρώτου Βιβλίου του *Κεφαλαίου*. Οι σχέσεις μεταξύ γενικών όρων αναπαραγωγής (παραγωγικών δυνάμεων) και μορφών ιδιοποίησης (ατομικών ή συλλογικών) αναδεικνύονται σε αντίστοιχες μορφές αναγκαιότητας, οι οποίες πληρούν τον πραγματικό ιστορικό χρόνο. Το ουσιώδες περιεχόμενο του χρόνου αυτού (με άλλα λόγια: η δυνατότητα χειραφέτησης της ζωντανής εργασίας σε μακροκοινωνικό επίπεδο) αναδεικνύεται και ελέγχεται μέσα από τη στάθμιση των πραγματικών δυνατοτήτων σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό (το πρώτο και δεύτερο Προσχέδιο αποτελούν από αυτή την άποψη κανονικά χημικά αποστάγματα από το εργαστήριο του Μαξ αναφορικά με τη διάκριση της εξατομίκευσης της αγροτικής παραγωγής ή της συλλογικής διαχείρισης του εδάφους). Η στάθμιση αυτή – ως επαναληφθεί: ταυτόχρονα ιστορικά συγκεκριμένη στη Ρωσία, αλλά σε υψηλό αφαιρετικό επίπεδο στις παραθέσεις του Μαξ – διατυπώνεται, θα μπορούσε να υποστηριχτεί, στο πλαίσιο ενός απαιτητικού συλλογισμού αναφορικά με την εξωτερικότητα της μορφής, την ετερογένεια των σκοπών, τη βιαιότητα των μέσων και τη δυνατότητα της χειραφέτησης σε έναν κοινωνικό σχηματισμό. Η διαλεκτική αντιμετώπιση του προβλήματος αφορά εδώ, αν μη τι άλλο, συγκεκριμένες χρήσεις ιστορικής βίας προς αποφυγή άλλων τέτοιων χρήσεων: για να αποφευχθεί ο «Καυδιανός ζυγός» της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης θα πρέπει να παραιοριστούν οι λεγόμενοι «βασικοί πυλώνες» της ρωσικής κοινωνίας (κυρίως φορείς χρηματιστικού κεφαλαίου), οι οποίοι βρίσκονται σε σχέση αμοιβαίας εξάρτησης με το τσαρικό καθεστώς. Από την άλλη πλευρά τα Προσχέδια προσφέρουν απάντηση στο ζήτημα της ιστορικής δυνατότητας στον Μαξ, καθώς εδώ, μέσα από μια «μοναδική σύμπτωση συνθηκών», τα αρχαϊκά υπολείμματα της ρωσικής ιστορίας μοιάζουν να προσφέρονται ως διάυλος για ένα χειραφετημένο μέλλον.

Φαίνεται ότι υπό την προοπτική της επίγνωσης των επιπτώσεων της αναπτυσσόμενης (προσέτι κεφαλαιοκρατικής) οικονομίας κάθε υφιστάμενο θεσμικό πλαίσιο φωτίζεται από διαφορετικό φως, ακριβώς όπως το λινάρι που παράγεται για ίδια κατανάλωση είναι χρηστικά ταυτόσημο με εκείνο που παράγεται για την αγορά, αλ-

λά το δεύτερο, σύμφωνα με διατύπωση του ίδιου του Μαρξ, έχει «διαφορετική ψυχή», δηλαδή ανάγεται σε ριζικά διαφορετικό πλαίσιο αναγκαίων συσχετισμών αξιοποίησης. Με τον ίδιο τρόπο ο Μαρξ προσεγγίζει τα ρωσικά φαινόμενα του *μικρ*, της κοινότητας του χωριού, και του *αρτέλ*, του περιφερόμενου εργατικού συνεργείου, αλλά και της συγκεκριμένης μορφής της κεφαλαιακής συσσώρευσης¹³. Αναφορικά με αυτή την τελευταία ο Μαρξ θίγει ένα ζήτημα που δεν έχει προσεχτεί από τη δευτερεύουσα βιβλιογραφία, αλλά φαίνεται να έχει τύχει επικύρωσης από την ίδια την ιστορική πραγματικότητα, τουλάχιστον από την όγδοη δεκαετία του 20ού αιώνα μέχρι και τη στιγμή που γράφεται αυτό το άρθρο: Η είσοδος της κεφαλαιοκρατίας σε μια «υπανάπτυκτη» χώρα με τη μορφή του χρηματιστικού κεφαλαίου και του δημοσίου χρέους είναι μια προοπτική που έχει διατυπωθεί ήδη στο Πρώτο Βιβλίο του *Κεφαλαίου* (κυρίως στο 24ο κεφάλαιο) και επρόκειτο να αναπτυχθεί στο Τρίτο Βιβλίο, ενώ αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της μαρξικής περί του κράτους αντίληψης. Με δεδομένη την ιστορικότητα της εισόδου της εκάστοτε χώρας στη διεθνή κεφαλαιοκρατική οικονομία ο κρατικός μηχανισμός της δεν εξυπηρετεί «απλώς» τη συσσώρευση όπως αυτή περιγράφεται στο προαναφερθέν 24ο κεφάλαιο του Πρώτου Βιβλίου (και, με αυτή τη μορφή, ισχύει όπως τονίζει ο Μαρξ για τη Δυτική Ευρώπη), αλλά εξυπηρετεί επίσης τους δανειστές του κράτους αυτού, οι οποίοι στην περίπτωση της Ρωσίας (και έκτοτε όχι μόνο της Ρωσίας) είναι ένα αμάλγαμα ημεδαπών και αλλοδαπών κεφαλαιουχικών κύκλων. Αυτό το αμάλγαμα θα χαρακτηρίσει ο Μαρξ «παράσιτο» το οποίο απομυζεί τη δυνατότητα επιβίωσης του *μικρ*: «Μετά τη λεγόμενη χειραφέτηση των αγροτών η ρωσική κοινότητα τέθηκε από το κράτος σε ανώμαλες οικονομικές συνθήκες, και από την περίοδο εκείνη το κράτος δεν έχει παύσει να την καταπιέζει με τη βοήθεια των κοινωνικών δυνάμεων που είναι συγκεκριμένες στα χέρια του. Αποδυναμωμένη από τις δημοσιονομικές απαιτήσεις, δεν μπορούσε να αντισταθεί στο να γίνει αντικείμενο εκμετάλλευσης από το εμπόριο, τη γαιοκτησία και την τοκογλυφία. Αυτή η έξωθεν καταπίεση αποδέσμευσε εντός της κοινότητας την ήδη υπάρχουσα σύγκρουση συμφερόντων και ανάπτυξε γοργά τα σπέρματα της αποσύνθεσής της. Αλλά αυτή δεν είναι όλη η ιστορία. [...] Εις βάρος, και από την τσέπη των αγροτών το κράτος ανέθρεψε εν είδει θερμοκηπίου εκείνους τους κλάδους του κεφαλαιοκρατικού συστήματος της Δύσης, οι οποίοι, χωρίς να αναπτύσσουν με κάποιο τρόπο τις παραγωγικές δυνάμεις της γεωργίας, είναι οι καταλληλότεροι για να διευκολύνουν και να επιταχύνουν την κλοπή των καρπών της από τους μη παραγωγικούς μεσάζοντες. Με τον τρόπο αυτό έχει συμβάλει στον πλουτισμό ενός νέου κεφαλαιοκρατικού παράσιτου, το οποίο απομυζά από την ούτως ή άλλως αποδυναμωμένη «αγροτική κοινότητα» την τελευταία σταγόνα αίματος» (Π1).

Το ιστορικό παρόν αντιμετωπίζεται ως δέσμη δυνατοτήτων για την κάρπωση των παραγωγικών δυνάμεων που έχει γεννήσει (διά της βίας) η κεφαλαιοκρατία, εφόσον βεβαίως συμβάλλει σε αυτό «το ιστορικό περιβάλλον». Φανερώνοντας τον τρόπο

της «λογικής» αντιμετώπισης του πραγματικού ιστορικού γίνεσθαι ο Μαρξ θα παρατηρήσει το εξής για τη μετεξέλιξη της ρωσικής αγροτικής κοινότητας: «Η βασική μορφή της επιτρέπει την εξής εναλλακτική λύση: το εμπειροχόμενο σε αυτήν στοιχείο της ατομικής ιδιοκτησίας είτε θα επικρατήσει επί του συλλογικού στοιχείου είτε θα υποταχθεί σε αυτό. Αυτές οι δύο λύσεις είναι *a priori* δυνατές, αλλά είναι προφανές ότι για καθεμιά προϋποτίθεται ένα τελείως άλλο ιστορικό περιβάλλον. Τα πάντα εξαρτώνται από το ιστορικό περιβάλλον στο οποίο βρίσκεται» (Π1). Η αντιμετώπιση αυτή της ρωσικής αγροτικής κοινότητας από τον Μαρξ έχει προκαλέσει διάφορα σχόλια στη δευτερεύουσα βιβλιογραφία. Ο Duggett (1975: 177) διατυπώνει το συμπέρασμα ότι ο Μαρξ είχε αντιμετωπίσει «θαρραλέα» το πρόβλημα («His was a manful attempt to confront the problem»), καταλήγοντας να προτείνει στους Ρώσους διανοούμενους «to leave matters to history, and ultimately to the West of Europe», πράγμα που ο Duggett θεωρεί σωστό: «His last word to them was, in effect, to wait and see. Someone else was needed to tell them what was to be done» (ό.π.). Από την πλευρά του ο Offord (1986: 125) παραθέτει σειρά από δυνητικούς λόγους για τη συμπάθεια των Μαρξ και Ενγκελς στους ναροντοβόλτσι: μπορεί να είχαν όντως πειστεί από το επιχείρημα του Τσερνισέβσκι για την ιδιόμορφη, αυτόχθονη ανάπτυξη της Ρωσίας· μπορεί να είχαν πειστεί ότι η ανατροπή της τσαρικής αυταρχίας θα συνοδευόταν από κοινωνική ανατροπή· ή απλώς δεν ήθελαν να απογοητεύσουν κάποιους επαναστάτες τους οποίους θεωρούσαν ιδιαίτερα ηρωικούς και σε άκρως αντίξοες συνθήκες. Γεγονός είναι –και εδώ ο Offord έχει δίκιο– ότι η στάση και οι όποιες κοινοποιημένες δηλώσεις τους έκαναν πολύ δύσκολο το έργο των Ρώσων «μαρξιστών» να σταθεροποιήσουν τη θέση τους στο επαναστατικό σκηνικό της δεκαετίας του 1880 (κάτι που όμως θα άλλαζε σταδιακά την επόμενη δεκαετία). Αποτελεί ομολογουμένως μοναδική ιστορική ειρωνεία ότι τις ίδιες ημέρες που ο Μαρξ στρέφεται στις επανειλημμένες διατυπώσεις των προσχεδίων για μια απάντηση στη Ζασούλιτς, οι ναροντοβόλτσι θα πετύχαιναν στην Πετρούπολη αυτό που επρόκειτο να αποτελέσει την κορύφωση της επαναστατικής δραστηριότητάς τους, σκοτώνοντας τον τσάρο με αυτοσχέδιες βόμβες. Ο Μαρξ δεν θα παραλείψει να ενημερωθεί για την απόπειρα αυτή, όπως και για τη σύλληψη και τη δίκη των ναροντοβόλτσι που συμμετείχαν σε αυτήν. Ένα μήνα περίπου μετά της σύνταξη των Προσχεδίων (11.4.1881) θα πει τα εξής σε μια επιστολή στην κόρη του Τζέννυ Λονγκέ: «Παρακολούθησες τις ακροαματικές διαδικασίες στην Αγία Πετρούπολη ενάντια στους δράστες; Πρόκειται για εντελώς επάξιους ανθρώπους, sans pose melodramatique, απλούς, αντικειμενικούς, ηρωικούς. Φωνασκίες και πράξη είναι ασυμφιλίωτες αντιθέσεις. Η Εκτελεστική Επιτροπή [της Λαϊκής Βούλησης] της Πετρούπολης, η οποία έδρασε τόσο ενεργητικά, ανακοινώνει τώρα μανιφέστα εκλεπτυσμένης “μετριοπάθειας”. Πόρρω απέχει από τη σχολική ιδιοτροπία των Most και άλλων παιδιδάστικων φανακλάδων να κηρύττει την tyrannicide ως μία “θεωρία” και ως “πανάκεια” [...]· αντιθέτως, αυτοί [οι Ρώσοι]

προσπαθούν να διδάξουν την Ευρώπη ότι το δικό τους *modus operandi* αποτελεί έναν ειδικά ρώσικο, ιστορικά αναπόφευκτο τρόπο δράσης, για τον οποίο μπορεί κανείς να ηθικολογεί τόσο λίγο όσο και για το σεισμό στη Χίο» (MEW 35: 179).

Η αντίληψη του Μαξ για την ιδιόμορφη (υποθετική) δυνατότητα της ρωσικής μετάβασης στο σοσιαλισμό θα μπορούσε να διαβαστεί σε αντίστιξη με παλαιότερες διατυπώσεις του ίδιου αναφορικά με την αντιμετώπιση της ιστορίας και της κεφαλαιοκρατίας. Στον Πρόλογο της πρώτης έκδοσης του Πρώτου Βιβλίου του *Κεφαλαίου* ο Μαξ είχε διαπιστώσει τα εξής: «Η περισσότερο βιομηχανικά αναπτυγμένη χώρα δείχνει στη λιγότερο αναπτυγμένη απλώς την εικόνα του μέλλοντός της. [...] Παράλληλα με τα σύγχρονα δεινά μάς πιέζει μια ολόκληρη σειρά από κληρονομημένα δεινά, τα οποία πηγάζουν από το ότι συνεχίζουν να φυτοζωούν αρχαίοι, ξεπερασμένοι τρόποι παραγωγής, με τη συνοδεία τους από παλιοκαιρισμένες κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις. Δεν υποφέρουμε μόνο από τους ζωντανούς αλλά και από τους νεκρούς. *Le mort saisit le vif!* [Το νεκρό κυριεύει το ζωντανό!] [...] Για το λόγο αυτό, μεταξύ άλλων, παραχώρησα τόσο πολύ χώρο σε αυτό τον τόμο στην ιστορία, το περιεχόμενο και τα αποτελέσματα της αγγλικής εργοστασιακής νομοθεσίας. Ένα έθνος πρέπει και μπορεί να μάθει από το άλλο. Ακόμη και όταν μια κοινωνία έχει ανακαλύψει τον φυσικό νόμο της κίνησής της –και ο τελικός σκοπός αυτού του έργου είναι να αποκαλύψει το νόμο της οικονομικής κίνησης της σύγχρονης κοινωνίας– δεν μπορεί ούτε να υπερηφηθεί ούτε να διαγράψει τις φάσεις της φυσικής εξέλιξης. Μπορεί όμως να μειώσει και να αμβλύνει τους πόνους της γέννας» (MEW 23: 14-16).

Σαφώς, σε μια πρώτη ανάγνωση, η «φυσική νομοτέλεια» της κεφαλαιοκρατικής επέκτασης, ως αντίληψη που πλαισιώνει κυρίως τις παραθέσεις του Κεφαλαίου, οπισθοχωρεί απέναντι στην προσεκτική και σχεδόν γενεαλογική προσέγγιση του ζητήματος όχι απλώς της επιβίωσης αλλά της ουσιώδους ανάδειξης θεσμών του απώτερου παρελθόντος στο μετακεφαλαιοκρατικό μέλλον. Στη μία περίπτωση «οι νεκροί κυριεύουν τους ζωντανούς» (ή με άλλη έκφραση: «Η παράδοση όλων των νεκρών γενεών βραβαίνει ως επιάλλητος στο μυαλό των ζωντανών» *Η 18η Μπρουμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*), στην άλλη περίπτωση η διατήρηση αρχαϊκών «μεθόδων» αγροκαλλιέργειας και συνεργασίας μπορεί να βοηθήσει στην αποφυγή του Κανδιανού ζυγού της νεωτερικής ιστορίας. Η διαφορά αυτή έχει ωθήσει αρκετούς συγγραφείς να συμπεράνουν ίχνη πνευματικής κόπωσης στον γηραιό Μαξ, τα οποία υποτίθεται ότι αποδεικνύονται από τις επανειλημμένες διαγραφές και αναδιατυπώσεις των Προσχεδίων. Αλλά δεν είναι έτσι. Καταρχάς, όσον αφορά τις κοπιώδεις αναδιατυπώσεις, ένας γνώστης του «εργαστηρίου» του Μαξ θα έπρεπε να γνωρίζει ότι η πεισματική προσπάθεια εύρεσης της κατάλληλης διατύπωσης χαρακτηρίζει τον Μαξ ήδη από τη δεκαετία του 1840 και δεν σταματά ποτέ στην έρευνά του¹⁴. Κατά δεύτερον, όπως αναφέρθηκε, θα έπρεπε να τονιστεί ότι τα δύο είδη διαπιστώσεων δεν αλληλοαποκλείονται, τόσο στο επίπεδο του μαρξικού έργου όσο και στο εξ ορισμού

πλουσιότερο πεδίο της πραγματικής ιστορίας. Όσον αφορά το μαρξικό έργο θα πρέπει επιτέλους στην αρχή του 21ου αιώνα να γίνει σαφές ότι πρόκειται για δυναμική πορεία με την οποία ενδεχομένως μόνο το συνολικό καντιανό έργο μπορεί να συγκριθεί. Η πορεία αυτή ξεδιπλώνεται παράλληλα με την ανάπτυξη επιστημών όπως η πειραματική φυσική, η αγροτική χημεία, η γεωλογία και η εθνολογία, εμπλουτιζόμενη διαρκώς από τα ευρήματά τους. Γνωρίζουμε σήμερα (ουσιαστικά εδώ και λίγες δεκαετίες) ότι την ίδια χρονική περίοδο η οποία περιβάλλει τις ημέρες τις σύνταξης των Προσχεδίων για την επιστολή στη Ζασούλιτς, ο Μαρξ είχε επιδοθεί σε διεξοδική μελέτη της νέας «εθνολογικής» γραμματείας της περιόδου, η οποία, παραδειγματικά μέσα από την αντιπαράθεση μεταξύ Λίονις Μόργκαν και Χένρυ Μένιν (την οποία «σκηνοθετεί» πειραματικά ο ίδιος ο Μαρξ στις αναγνωστικές σημειώσεις του), δεν είναι και δεν μπορούσε να είναι αμέτοχη στο βασικό ερώτημα για την πορεία του ιστορικού χρόνου, για την ιστορικότητα των ανθρώπινων κοινωνιών. Στις αναγνώσεις αυτές πραγματοποιείται σχεδόν σε κάθε παράγραφο η αναδιατύπωση του εγελιανού διαλεκτικού συλλογισμού σε μια πρισματική ανάλυση των αρχαϊκών και αρχαίων «θεσμών» αναφορικά κυρίως με τις αντικειμενικά διαπιστώσιμες τεχνολογικές εφαρμογές στην αγροκαλλιέργεια, οι οποίες, μαζί με τις λοιπές κοινωνικές πρακτικές της αναπαραγωγής μεσολαβούνται από αντίστοιχες φυσιογνωμίες και αντιλήψεις των ανθρώπινων όντων: «Όταν η αγροκαλλιέργεια απέδειξε ότι η συνολική επιφάνεια της Γης μπορούσε να γίνει αντικείμενο ιδιοκτησίας στην κατοχή μεμονωμένων ατόμων, και όταν ο οικογενειάρχης έγινε το φυσικό κέντρο της συσσώρευσης, ξεκίνησε η νέα πορεία της ανθρωπότητας υπό τον αστερισμό της ιδιοκτησίας» (Μαρξ στο Krader 1976: 184). Η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων (με την ευρύτερη δυνατή έννοια του όρου, συμπεριλαμβάνοντας και τις ανθρώπινες ικανότητες) αποτελεί το περιεχομενικό πλαίσιο που οφείλει να αποδεδμευτεί από τον ετεροκαθορισμό σε μια κοινωνία ελεύθερων παραγωγών, ώστε η ερμηνεία και η εκτίμηση της θέσης των τυχόν «απαρχαιωμένων» θεσμών λαμβάνει το περιεχόμενό της από αυτό το αίτημα και τη δεδομενικότητα και όχι από κάποια μυστική ιστορική οντολογία. Εξάλλου, η κριτική προσέγγιση της ιστορικής (δηλαδή της πραγματικής) ανάπτυξης της αστικής κοινωνίας, θα χαρακτηρίσει τον Μαρξ ήδη πριν από τη διατύπωση του προγράμματος για την κριτική της πολιτικής οικονομίας, στο πλαίσιο της συνοπτικής μεν αλλά καίριας κριτικής του στην ιστορική σχολή του δικαίου στις αρχές της δεκαετίας του 1840¹⁵. Η διαδικασία αυτή των παρελθόντων, προκεφαλαιοκρατικών μορφών ως υποδοχών του μέλλοντος αποτελεί για τη μαρξική προσέγγιση εξαρχής ένα εγχείρημα γνωστικό και πρακτικό συγχρόνως, και είναι ενδεικτικό ότι αρθρώνεται σε ένα πλαίσιο οικονομίας της βίας. Πέρα δηλαδή από την *prima facie* διαφορά των δύο απόψεων για το παρελθόν, αυτό που συνεχίζει να συνδέει και τις δύο είναι το αίτημα της γνώσης από τα δεινά μιας χώρας με σκοπό τη μείωση των οδυνών του τοκετού σε μια άλλη («Ένα έθνος πρέπει και

μπορεί να μάθει από το άλλο») – πράγμα στο οποίο ο Μαρξ επιμένει μεν, αλλά η ώριμη νεωτερικότητα φαίνεται να μη θέλει καν να το συζητήσει¹⁶.

Ο συσχετισμός νεκρού και ζωντανού στο μαρξικό έργο υπόκειται και αυτός στην ίδια δυναμική διάσταση, καθώς αυτό που υποτίθεται ότι θα συμβάλει στην έλευση της μελλοντικής χειραφέτησης θα είναι μια μορφή συλλογικότητας η οποία θα έχει αποκενωθεί από τη μικρομυαλιά των προαστικών σχέσεων και θα έχει εμπλουτιστεί με τα κατηγορήματα του νεωτερικού πολιτισμού (μείον τον κεφαλαιοκρατικό ετεροκαθορισμό). Το σημείο των Προσχεδίων που ορθώς έχει επισημάνει ο Godelier (2000: 162-163) στο δικό του σχολιασμό είναι η παρατήρηση του Μαρξ ότι η ρωσική κοινωνία «οφείλει» στην αγροτική κοινότητα «τα αρχικά κόστη εγκατάστασης – κόστη πνευματικά και υλικά» (Π1), δηλαδή, μεταξύ άλλων, «τον εξοπλισμό, το λίπασμα, τις αγρονομικές μεθόδους κ.λπ., όλα τα μέσα που είναι απαραίτητα για τη συλλογική εργασία» (Π1), την παραχώρηση πόρων και τη διαμόρφωση όρων που θα επέτρεπαν την αναβάθμιση της αγροτικής κοινότητας σε όργανο έλλογης συλλογικής διαχείρισης του εδάφους (πρβλ. την παρατήρηση στο Π1 για την αναβάθμιση του «βολόστ» σε όργανο αυτοδιοίκησης). Όπως στις τελευταίες παραγράφους του 24ου κεφαλαίου του Πρώτου Βιβλίου του *Κεφαλαίου*, έτσι κι εδώ η νομική ορολογία της ενοχικής σχέσης αναδεικνύει δεσμευτικά πλαίσια πρακτικού προσανατολισμού, ο προβληματικός χαρακτήρας των οποίων έγκειται στην (ενδεχομένως διά της βίας) δυνατότητα εφαρμογής τους.

Στο επίπεδο της πραγματικής ιστορίας αυτό που μπορεί να διαπιστωθεί στην αρχή του 21ου αιώνα είναι η ειρωνεία της ίδιας της ιστορικής πορείας απέναντι στις διάσπαρτες αντιλήψεις για το ότι ο Μαρξ –ακόμη και ο Μαρξ– έμοιαζε στα γεράματα να εγκαταλείπει τη νομοτελειακή αντίληψη για την κεφαλαιοκρατία και να οπισθοχωρεί σε ένα πλαίσιο αμφιβολίας (το οποίο από ουκ ολίγους διανοητές ταυτίζεται ελαφρόκαρδα με τη σύγχρονη ελευθερία). Αντιθέτως, ο Μαρξ εμβαθύνει το κριτικό πρόγραμμά του για μια χειραφετική σύλληψη της πραγματικής ανθρώπινης κοινωνίας στρεφόμενος στο συνδυασμό της διεξοδικής εμπειρικής ανάλυσης με τις εκφάνσεις της ιστορικής απροσδιοριστίας, η οποία εντείνεται παράλληλα με τη συμπύκνωση του ιστορικού χρόνου. Η πραγματική ιστορία επρόκειτο να επαληθεύσει τις προβλέψεις του Μαρξ και του Ένγκελς για έναν εκτεταμένο ευρωπαϊκό πόλεμο και για μια επανάσταση στη Ρωσία, αλλά επρόκειτο να τις επαληθεύσει με ουσιώδεις μετατοπίσεις – πράγμα που αποτελεί αποκλειστικό προνόμιο της «παγκόσμιας ιστορίας ως παγκόσμιου δικαστηρίου». Εξάλλου, αυτό που ακόμη τη δεκαετία του 1880 φαντάζει εφικτό ως διατήρηση του μινι για το ιστορικό μέλλον (πάντα: σε «θεωρητικό επίπεδο»), έμελλε να οπισθοχωρήσει λίγα χρόνια αργότερα: ήδη από τη δεκαετία του 1890 η ρωσική αγροτική κοινότητα είχε διέλθει και συνέχιζε να διέρχεται από σημαντικές μεταλλάξεις (πρβλ. τις μελέτες των Wheatcroft 1991 και Wilbur 1991 που είναι βασισμένες σε διεξοδική ανάλυση του διαθέσιμου στατιστικού υλικού).

Αναφορικά όμως με την υποτιθέμενη αντίθεση μεταξύ νομοτελειας και δυνατότη-

τας, η πραγματική κατάσταση φέρει τώρα στην καμπή του 21ου αιώνα περισσότερο παρά ποτέ τα χαρακτηριστικά μιας «νομοτελειακής» επέκτασης όχι με την έννοια μίας κρυφής οντολογίας που τώρα πια φανερώνεται, αλλά με την έννοια της εγγελιανής τυφλής αναγκαιότητας (το ακριβώς αντίθετο της ελευθερίας). Ωστε η ιστορία φαίνεται προς το παρόν να επιβεβαιώνει τον υποτιθέμενα «δογματικό» Μαρξ απέναντι στον υποτιθέμενο «σκεπτικιστή» (αλλά αυτές οι διακρίσεις δεν έχουν νόημα, και ουδέποτε είχαν). Το πραγματικό πρόβλημα που θα μπορούσε να διατυπωθεί στη βάση της ανάγνωσης των Προσχεδίων – και το οποίο από την πλευρά του έχει ορθώς επισημάνει ο Godelier (ό.π.)– είναι η κατάσταση εκείνη στην οποία δεν υπάρχουν «αρχαϊκά» στοιχεία για να χρησιμεύσουν (υπό τη συνεπικουρία και άλλων «περιβαλλοντικών» παραγόντων) στη χειραφέτηση, αλλά υπάρχουν «μόνο» παλαιότερες μορφές της ίδιας της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας. Ένα είδος αξιομορφικής παγίδας. Αλλά η παγίδα είναι μόνο φαινομενική, αν και η εμπρόγραμμα διάστασή της διέπει το σύγχρονο πολιτικό σύστημα: δεν χρειάζεται να υπάρχει ούτε το μισό, ούτε το αρτέλ για να αναγνωστεί η επιτακτική ανάγκη της συλλογικότητας και της έλλογης διαχείρισης των κοινών πόρων παραγωγής και αναπαραγωγής των σύγχρονων κοινωνιών. Το ουσιώδες και «αρχαϊκό» στοιχείο εν προκειμένω δεν είναι αυτός ή εκείνος ο προαστικός θεσμός, ο οποίος (τουλάχιστον στον δυτικό κόσμο, αλλά με μεγάλη ταχύτητα και σε άλλα μέρη της υψηλίου) διατηρείται μόνο σε μουσειακές αίθουσες και σε λαογραφικές συλλογές, αλλά η ίδια η «φόδρα» της συγκρότησης του κοινωνικού βίου – η δυνατότητα που λανθάνει στη δομή της ίδιας της πραγματικότητας, ανεξαρτήτως της ειδικής μορφής που έχει διατηρήσει στο εκάστοτε «ιστορικό περιβάλλον». Όταν το κοινό, κοινωνικό στοιχείο εκδηλώνεται μέσα από την αντιστροφή του ως κρίση που πλήττει την ίδια τη δομή αναπαραγωγής της κοινωνίας, η κατάσταση αυτή δύναται εκ της ιδιοσυστασίας της να αναγνωστεί ως ένα ιερογλυφικό απροσδιοριστίας που περιέχει την ίδια τη λύση του, ώστε το ουσιώδες πλαίσιο που τίθεται υπό διακύβευση να προωθήσει τη μορφή του στο ανθρωποπρεπές μέλλον – για μια τέτοια ανάγνωση όμως, η οποία είναι εξ ορισμού ανοικτή, απαιτούνται πολλά και κοπιώδη προσχέδια.

Εντέλει ο Μαρξ θα έστελνε στην Ζασούλιτς την εξής συνοπτική επιστολή, προτιμώντας να μην αποστείλει κάποιο κείμενο που θα μπορούσε να προκαλέσει περαιτέρω αναταράξεις στη ρωσική ριζοσπαστική σκηνή:

8 Ματίου 1881

41 Maitland Park Road, Λονδίνο N.W.

Αγαπητή πολίτις,

Μια νευρασθένεια που με ταλαιπωρεί κατά περιόδους τα τελευταία δέκα χρόνια, με εμπόδισε να απαντήσω νωρίτερα στην επιστολή σας της 16ης Φεβρουαρίου. Λυπάμαι για το ότι δεν είμαι σε θέση να δώσω λεπτομερή ανάλυση προορισμένη για δημοσίευση του ερω-

τήματος το οποίο μου κάνετε την τιμή να μου απευθύνετε. Πριν από μερικούς μήνες υποσχέθηκα ήδη ένα κείμενο για το ίδιο θέμα στην Επιτροπή της Αγίας Πετρούπολης. Εντούτοις, ελπίζω ότι λίγες αράδες θα αρκούν για να μη σας αφήσουν καμία αμφιβολία για τον τρόπο με τον οποίο παρεξηγήθηκε η λεγόμενη θεωρία μου.

Αναλύοντας τη γένεση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής είπα τα εξής:

Στον πυρήνα του κεφαλαιοκρατικού συστήματος βρίσκεται ο ριζικός διαχωρισμός του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής... η βάση της συνολικής αυτής εξέλιξης είναι η *απαλλοτρίωση των αγροτών*. Επιτελέστηκε με τον πιο ριζικό τρόπο μέχρι τώρα μόνο στην Αγγλία... Αλλά όλες οι άλλες χώρες της δυτικής Ευρώπης διατρέχουν την ίδια κίνηση (*Le Capital*, γαλλική έκδοση, σ. 315).

Ο «ιστορικά αναπόφευκτος» χαρακτήρας αυτής της κίνησης περιορίζεται συνεπώς ρητά στις χώρες της δυτικής Ευρώπης. Ο λόγος γι' αυτό τον περιορισμό υποδεικνύεται στο εξής παράθεμα από το κεφ. XXXII:

Η ατομική ιδιοκτησία, η οποία βασίζεται σε προσωπική εργασία... απωθείται από την *κεφαλαιοκρατική ατομική ιδιοκτησία*, η οποία θεμελιώνεται στην εκμετάλλευση της εργασίας άλλων, στη μισθωτή εργασία (ό.π., σ. 340).

Στην κίνηση της Δύσης συνεπώς, *μια μορφή της ατομικής ιδιοκτησίας μετασχηματίζεται σε μια άλλη μορφή της ατομικής ιδιοκτησίας*. Στην περίπτωση των Ρώσων αγροτών όμως θα πρέπει αντιθέτως να *μετασχηματιστεί η κοινοτική ιδιοκτησία τους σε ατομική ιδιοκτησία*. Η ανάλυση στο *Κεφάλαιο* δεν παρέχει κανένα λόγο που να μπορεί να χρησιμοποιηθεί υπέρ ή κατά της ικανότητας επιβίωσης της ρωσικής κοινότητας, αλλά η ειδική μελέτη που έκανα γι' αυτήν, συμπεριλαμβανομένου και υλικού στις πρωτότυπες πηγές, με έχει πείσει ότι αυτή η κοινότητα είναι το κατώφλι για την κοινωνική αναγέννηση της Ρωσίας, αλλά για να μπορέσει να λειτουργήσει ως τέτοιο θα πρέπει πρώτα να εξαφανιστούν οι επιβλαβείς επιρροές που της επιτίθενται από όλες τις πλευρές, και ακολούθως θα πρέπει να διασφαλίσει τις συνθήκες για αυθόρμητη ανάπτυξη.

Έχω την τιμή, αγαπητή πολίτις,
Να διατελώ με εκτίμηση πάντα δικός σας
Καρλ Μαξ

Τέλος, όταν τον Ιανουάριο του 1882 ο Μαξ και ο Ένγκελς θα συνυπέγραφαν τον Πρόλογο στη δεύτερη ρωσική έκδοση του *Μανιφέστου του κομμουνιστικού κόμματος*, θα δήλωναν τα εξής αναφορικά με τη Ρωσία, και ουσιαστικά αναφορικά με την πορεία του μέλλοντος της νεωτερικότητας στον 20ό αιώνα, απαντώντας ταυτόχρονα τόσο στο ερώτημα της Ντιμίτριεβα όσο και της Ζασούλιτς: «Και τώρα η Ρωσία! Στη διάρκεια της επανάστασης του 1848/49 όχι μόνο οι Ευρωπαίοι ηγεμόνες αλλά και η ευρωπαϊκή αστική τάξη έβρισκαν στη ρωσική ανάμειξη τη μοναδική σωτηρία μπροστά στο μόλις αφυπνισμένο προλεταριάτο. Ο τσάρος ανακηρύχθηκε γέ-

της της ευρωπαϊκής αντίδρασης. Σήμερα είναι αιχμάλωτος πολέμου της επανάστασης στη Γκατσίνα, και η Ρωσία αποτελεί το προκεχωρημένο φυλάκιο της επαναστατικής δραστηριότητας στην Ευρώπη.

Το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* είχε ως αποστολή να ανακηρύξει την αναπόφευκτα επικείμενη διάλυση της σύγχρονης αστικής ιδιοκτησίας. Στη Ρωσία όμως, απέναντι σε μια γοργά αναπτυσσόμενη κεφαλαιοκρατική κερδοσκοπία και στη μόλις αναπτυσσόμενη αστική γαιοκτησία, βρίσκουμε το μεγαλύτερο τμήμα του εδάφους στην κοινή κτήση των αγροτών. Ερωτάται λοιπόν: μπορεί η ρωσική ομπροσίνα, μία αν και έντονα υπονομευμένη μορφή της πανάρχαιας κοινοκτημοσύνης του εδάφους, να μεταβεί άμεσα στην ανώτερη [μορφή] της κομμουνιστικής κοινοκτημοσύνης; Ή μήπως θα πρέπει προηγουμένως να διέλθει από την ίδια διαδικασία διάλυσης που αποτελεί την ιστορική εξέλιξη της Δύσης;

Η μοναδική σήμερα δυνατή απάντηση σε αυτό είναι η εξής: Εφόσον η ρωσική επανάσταση γίνει το σύνθημα για μια προλεταριακή επανάσταση στη Δύση, ούτως ώστε οι δυο τους να αλληλοσυμπληρωθούν, τότε θα μπορεί η ρωσική κοινοκτημοσύνη του εδάφους να χρησιμεύσει ως αφητηρία μιας κομμουνιστικής ανάπτυξης» (*MEW* 19: 296).

Όσο και αν τόσο η Δύση όσο και η Ρωσία έχουν εξαλείψει τους όρους για μια επανάσταση τέτοιου είδους (θέτοντας άλλους προβληματικούς όρους στη θέση τους), η αναγκαιότητα για μια τέτοιου είδους ανάγνωση (και αντίστοιχη πραγματοποίηση) της παγκόσμιας ιστορίας στις αρχές του 21ου αιώνα είναι πιο επιτακτική παρά ποτέ. Δεν υπάρχει κανένας φορέας εκτός από τα ιστορικά άτομα για να αποφασίσει εάν οι κοινωνικές αντιπαραθέσεις θα λήξουν, όπως διατυπώνει το *Μανιφέστο*, «με την επαναστατική αναδιαμόρφωση της συνολικής κοινωνίας ή με την κοινή πτώση των αγωνιζόμενων τάξεων».

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Γκιούρας, Θανάσης (2007), «Ο Max Weber και η Ρωσική Επανάσταση του 1905», *Οντοπία* 77.

Ξενόγλωσση

- Desai, Meghnad (1986), «Book review: *Late Marx and the Russian road. Marx and 'the peripheries of capitalism'*, Teodor Shanin (ed), New York 1983», *Journal of peasant studies*, τόμ. 13: 3.
- Duggett, Michael (1975), «Marx on peasants», *Journal of peasant studies*, τόμ. 2: 2.
- Eaton, Henry (1980), «Marx and the Russians», *Journal of the history of ideas*, τόμ. 41, τ. 1.
- Eichner, Carolyn (2004), *Surmounting the barricades. Women in the Paris Commune*, Indiana University Press.
- Godelier, Maurice (2000), «The disappearance of the "Socialist system": Failure or confirmation of Marx's views on the transition from one form of production and society to another?», W. Bonefeld/K. Psychopedis(επιμ.), *The politics of change. Globalization, ideology and critique*, Palgrave.
- Hammen, Oscar (1972), «Marx and the agrarian question», *The American historical review*, τόμ. 77, τ. 3.
- Hinada, Shizuma (1975), «On the meaning in our time of the Drafts of Marx's letter to Vera Zasulich (1881)», *Suzavu Kenkyu (Slavic Studies)* 20.
- Kelley, Donald (1984), «The science of anthropology: An Essay on the Very Old Marx», *The American Historical Review*, τόμ. 83.
- Kingston-Mann, Esther (1981), «Marxism and Russian rural development: Problems of evidence, experience, and culture», *The American Historical Review*, τόμ. 86, τ. 4.
- Krader, Lawrence [επιμ.] (1976), *Karl Marx. Die ethnologischen Exzerpthefte*, Frankfurt/Main.
- Lenin, W. I. (1971), «Die Entwicklung des Kapitalismus in Rußland. Der Prozeß der Bildung des inneren Marktes für die Großindustrie», *Werke*, τόμ. 3, Berlin.
- Marx, Karl/ Friedrich Engels (1980), *Werke*, Berlin κ.ε.
- Naarden, Bruno (1990), «Marx and Russia», *History of European Ideas*, τόμ. 12, τ. 6.
- Offord, Derek (1986), *The Russian revolutionary movement in the 1880s*, Cambridge University Press.
- Resis, Albert (1970), «Das Kapital comes to Russia», *Slavic Review*, τόμ. 29, τ. 2.
- Rjazanov, D. (1926), «Briefwechsel zwischen Vera Zasuli und Marx», *Marx-Engels Archiv*, τόμ. 1.
- Sayer, Derek (1987), «In defense of Marxology: A reply to Meghnad Desai's review of T. Shanin et al., *Late Marx and the Russian road*», *Journal of peasant studies*, τόμ. 14: 3.
- Shanin, Teodor [επιμ.] (1983), *Late Marx and the Russian road. Marx and "the peripheries of capitalism"*, New York.
- Siljak, Ana (2001), «Between East and West: Hegel and the origins of the Russian dilemma», *Journal of the history of ideas*, τόμ. 62 (2).
- Wheatcroft, Stephen (1991), «Crises and the condition of the peasantry in late imperial Russia», E. Kingston-Mann/T. Mixer (επιμ.), *Peasant economy, culture, and politics of European Russia, 1800-1921*, Princeton University Press.
- Wilbur, Elvira (1991), «Peasant poverty in theory and practice: A view from Russia's "impoverished center" at the end of the nineteenth century», E. Kingston-Mann/T. Mixer (επιμ.), *Peasant economy, culture, and politics of European Russia, 1800-1921*, Princeton University Press.

Σημειώσεις

1. Για μία συνοπτική παράθεση των απόψεων του Μαξ αναφορικά με το αγροτικό ζήτημα, πρβλ. Hammen 1972 και Duggett 1975. Το κείμενο του Naarden 1990 έχει πλούσια βιβλιογραφική πλαισίωση, αλλά διέπεται από έντονα ψυχροπολεμικό πνεύμα. Για την κοινωνική κατάσταση της Ρωσίας την καμπή του 20ού αιώνα ο αναγνώστης της *Ουτοπίας* μπορεί να ανατρέξει στις στοιχειώδεις και συνοπτικές παραθέσεις του γράφοντος (Γκιούρας 2007), οι οποίες βέβαια αποσκοπούν μόνο στην πλαισίωση ενός αναλυτικού εγχειρήματος.

2. Χαρακτηριστική είναι η ανάλυση του μηχανισμού συμφερόντων που προετοιμάζει την άρση της δουλοπαροικίας, στο άρθρο «The Emancipation Question», που δημοσιεύθηκε στη *New York Daily Tribune*, στις 17 και 22 Ιανουαρίου 1859. Σε επιστολή στον Ένγκελς, γραμμένη γύρω στην 11η Ιανουαρίου 1860, ο Μαξ θα τονίσει: «Σύμφωνα με την άποψή μου, το σημαντικότερο πράγμα που συμβαίνει αυτή τη στιγμή στον κόσμο είναι αφενός το αμερικανικό κίνημα ενάντια στη δουλεία [Sklavenbewegung] [...] αφετέρου το κίνημα ενάντια στη δουλεία στη Ρωσία» (MEW 30: 6).

3. Η αμφίσημη αυτή κατάσταση ανατρέχει ήδη στην πρόσληψη του Χέγκελ από τη ρωσική διάδοση. Πρβλ. ενδεικτικά Siljak 2001.

4. Από την τεράστια βιβλιογραφία παραπέμπω τον ενδιαφερόμενο αναγνώστη μόνο στην Kingston-Mann 1981, η οποία συνοψίζει τη συζήτηση.

5. Παρά τη βαθιά εκτίμηση που έθρεψε ο Μαξ για το έργο του Τσερνισέβσκι, δεν υπάρχει μία διεξοδική έρευνα της σχέσης μεταξύ των δύο διανοητών. Μια πρώτη, και πολύ χρήσιμη, απόπειρα στοιχειοθέτησης έγινε από τον Shanin 1983.

6. Ο August Haxthausen ήταν Πρώσος αξιωματούχος ο οποίος το 1847 δημοσίευσε το τρίτομο έργο του *Μελέτες για τις εσωτερικές συνθήκες, το λαϊκό βίο και ιδιαίτερα τους αγροτικούς θεσμούς της Ρωσίας* (Studien über die innern Zustände, das Volksleben und insbesondere die ländlichen Einrichtungen Russlands, Αννόβερο). Ήταν μια από τις πρώτες μελέτες της ευρωπαϊκής γραμματείας με την οποία περιγράφονταν ο τρόπος ζωής και τα οικονομικά ήθη της Ρωσίας.

7. Πρβλ. σ. 763 της πρώτης έκδοσης του Πρώτου Βιβλίου (1867), από τις Προσθήσεις στις σημειώσεις: «Εφόσον στην ευρωπαϊκή ήπειρο η επιρροή της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, η οποία υπονομεύει την ανθρώπινη φυλή μέσα από υπερεργασία, καταμερισμό της εργασίας, υποταγή στη μηχανή, αναπηρία του ανώριμου και του γυναικείου σώματος, κακές βιοτικές συνθήκες κ.λπ., αναπτύχθει, όπως μέχρι σήμερα, χέρι χέρι με τον ανταγωνισμό στο μέγεθος του εθνικού στρατού, του δημοσίου χρέους, των φόρων, της εκλεπτυσμένης διεξαγωγής πολέμου κ.λπ., τότε η τόσο σοβαρά προφητική ρήση τού κατά το ήμισυ Ρώσου και βέρου Μοσχοβίτη Χέρτσεν (παρεμπιπτόντως, αυτός ο λόγιος έκανε τις ανακαλύψεις του για τον “ρωσικό” κομμουνισμό όχι στη Ρωσία αλλά στο έργο του Πρώσου κυβερνητικού συμβούλου Χάξτχάουζεν), για την ανανέωση της Ευρώπης μέσα από το κνούτο και την υποχρεωτική μετάγγιση καλμούικου αίματος, θα καταλήξει εντέλει να εί- ναι αναπόφευκτη».

8. Πρβλ. το περιεκτικό κείμενο του Easton 1980 για την πλειάδα των Ρώσων στοχαστών και αγωνιστών που είχαν έρθει σε επαφή με τον Μαξ και είχαν εμπλακεί στη διάδοση ή την κριτική των αντιλήψεών του.

9. Εννοούνται *Η αθλιότητα της φιλοσοφίας* και το *Για την κριτική της πολιτικής οικονομίας* αντιστοίχως.

10. Δεν θα πρέπει να ταυτίζεται με τον Εβγκένι Ντε Ρομπέρτι, το συντάκτη της πρώτης ρωσικής βιβλιοκρισίας για το *Κεφάλαιο* το 1869.

11. Στη δημοσίευση στο *Marx-Engels-Archiv* ο Ριαζάνοβ παράθεσε τα Προσχέδια με τη σειρά που έκτοτε ειθίζεται να παρατίθενται, υποδηλώνοντας τη χρονολογική σειρά της σύνταξής τους. Τα πρωτότυπα κείμενα περιλαμβάνονται πλέον στον τόμο I.25 των *Απάντων* (MEGA: *Werke* ·

Artikel' Entwürfe. Mai 1875 bis Mai 1883, 1985), με τη σειρά που είχε προτείνει ο Ριαζάνοβ, αλλά με λεπτομερή επιμέλεια και διορθώσεις. Μια αντίρρηση ως προς αυτή τη διευθέτηση, βασισμένη σε διεξοδική φιλολογική ανακατασκευή των κειμένων έχει εκφράσει ο Σιζούμα Χινάντα (πρβλ. Hinada 1975), υποστηρίζοντας ότι η σειρά σύνταξης των προσχεδίων (χρησιμοποιώντας την αρίθμηση του Ριαζάνοβ) είναι 2, 1, 3, 4, δηλαδή το (λεγόμενο) δεύτερο Προσχέδιο γράφεται πριν από το πρώτο. Ο Χινάντα υποστηρίζει την άποψη του (την οποία αποδέχεται ο Shanin [1983] στη δική του δημοσίευση των Προσχεδίων, διατηρώντας εντούτοις, για λόγους κοινής αναφοράς, την αρίθμηση του Ριαζάνοβ) μέσα κυρίως από την ανάλυση των όρων *commune russe* και *commune agricole* στα Προσχέδια ως διακριτά εννοιολογικά σχήματα, καθώς και μέσα από γραμματολογικές επισημάνσεις, όπως η αναφορά στους «Ρώσους μαρξιστές», η οποία «λογικά» θα έπρεπε να έχει γραφτεί στο πρώτο Προσχέδιο. Η ελληνική δημοσίευση των Προσχεδίων στο παρόν τεύχος της *Ουτοπίας* διατηρεί την αρίθμηση και την παράθεση του Ριαζάνοβ, για τον απλό λόγο ότι μια κρίση αναφορικά με τη σειρά της σύνταξής τους θα μπορεί να έπεται μιας ευρύτερης περιεχομενικής κριτικής πρόσληψης του μαρξικού εγχειρήματος, η οποία προς το παρόν μένει να αναπτυχθεί. Πέραν τούτου, η επιχειρηματολογική αλληλουχία του Μαρξ δεν αλλάζει, ακόμη κι αν υιοθετηθεί η πρόταση του Χινάντα.

12. Παραπέμπω στα Προσχέδια με το αρχικό γράμμα Π και τον αντίστοιχο αριθμό, όπως παρατίθενται στο ανά χειρός τεύχος.

13. Μέσα από αυτές τις διαπιστώσεις του Μαρξ αναδεικνύεται και η βαθύτερη διαφορά τής από πλευράς του αντιμετώπισης της ιστορικότητας από εκείνη του πρώιμου Λένιν, ο οποίος ασκεί τις αναλυτικές και πολιτικές δυνάμεις του ακριβώς στο ερώτημα που έχει θέσει η Ζασούλιτς στον Μαρξ. Πρβλ. τη διαπίστωση του Μαρξ: «η οικειότητα του αγρότη με τις σχέσεις του *αργέλ* διευκολύνει γι' αυτόν τη μετάβαση από την κατακερματισμένη στη συνεταιριστική εργασία», σε αντίστιξη με την κατοπινή διαπίστωση του Λένιν στο αναλυτικό και μαχητικό βιβλίο του για την κεφαλαιοκρατία στη Ρωσία (Lenin 1971: 249). Πρβλ. και Kingston-Mann 1981.

14. Χαρακτηριστικό δείγμα είναι οι συμπληρώσεις και διορθώσεις στα πρώτα κεφάλαια του Πρώτου Βιβλίου του *Κεφαλαίου*, στην προετοιμασία για τη δεύτερη γερμανική έκδοση το 1872, όπου απαντούν μέχρι και τρεις διατυπώσεις της ίδιας παραγράφου. Άλλο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αποτελούν τα δύο διεξοδικά προσχέδια για τον *Εμφύλιο πόλεμο στη Γαλλία* το 1871. Υπό την προοπτική αυτήν καταπίπτει και η ουσιαστικά κακεντρικής κριτική του Desai 1986 στην προαναφερθείσα συλλογή κειμένων του Shanin 1983, στην οποία κριτική υποστηρίζεται ότι η μελέτη των Προσχεδίων δεν προσφέρει περισσότερο όφελος από την ανάγνωση της τελικής επιστολής στη Ζασούλιτς. Το επιχείρημα αυτό είναι μικρόμυαλο και εκ του πονηρού· πρβλ. την εύστοχη απάντηση του Sayer 1987 στον Desai.

15. Σύμφωνα με τη συστηματική ανάγνωση του Kelley (1984: 256 κ.ε.) η κριτική του Μαρξ στον Μένιν επαναλαμβάνει πρότυπα κριτικής που έχει διατυπώσει σαράντα χρόνια πριν ενάντια στον Γκιούσταβ Χιούγκο.

16. Είναι άλλωστε χαρακτηριστικό, ότι αυτή η προτροπή του Μαρξ θα χρησιμοποιε σε έναν από τους πρώτους κριτικούς του *Κεφαλαίου*, τον Μιχαήλόβσκι, ο οποίος θα ερμήνευε τις ζοφερές περιγραφές του βιομηχανικού συστήματος στην Αγγλία ακριβώς ως παράδειγμα προς αποφυγή – δηλαδή προς απόρριψη της κεφαλαιοκρατικής οικονομίας (πρβλ. Resis 1970: 233).